

Дієвість політики підтримки економічної активності внутрішньо переміщених жінок як складової раннього відновлення України

Авторки:

Демченко Ірина, канд. екон. наук;

Терюханова Ірина, канд. екон. наук;

Булига Наталія, канд. соціол. наук

Київ – 2024

Ірина Демченко, Ірина Терюханова, Наталія Булига

Дієвість політики підтримки економічної активності внутрішньо переміщених жінок як складової раннього відновлення України. – К., 2024. – 60 с.

Для кращого розуміння ситуації із трудовою зайнятістю внутрішньо переміщених жінок, їх бачення ринку праці та досвіду участі в заходах, спрямованих на підтримку економічної активності, командою громадської організації «Аналітичний центр «Соціоконсалтинг» було проведене комплексне соціологічне дослідження. В цій брошурі представлені результати проведеної роботи та практичні рекомендації щодо вдосконалення політики підтримки економічної активності жінок-ВПО.

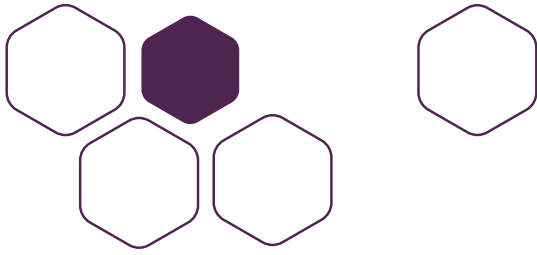
Дана публікація підготована АЦ «Соціоконсалтинг» за підтримки ІСАР Єднання у межах проєкту «Ініціатива секторальної підтримки громадянського суспільства», що реалізується ІСАР Єднання у консорціумі з Українським незалежним центром політичних досліджень (УНЦПД) та Центром демократії та верховенства права (ЦЕДЕМ) завдяки щирій підтримці американського народу, наданій через Агентство США з міжнародного розвитку.

Зміст цієї публікації не обов'язково відображає погляди ІСАР Єднання, погляди Агентства США з міжнародного розвитку або Уряду США.

Літературна редакторка: Олена Кожушко

Розповсюджується безкоштовно

© ГО «Аналітичний центр
«Соціоконсалтинг», 2024

Шановні читачі!

Ефективна політика сприяння економічній активності внутрішньо переміщених жінок є вкрай важливим ресурсом для економічного зростання та скорочення фінансових зобов'язань держави. Гідно оплачувана робота або власний прибутковий бізнес є не лише умовою запобігання зубожінню внутрішньо переміщених осіб (родин), але і вирішення їх нагальних проблем. Для ВПО, як і для багатьох українських жінок, наявність роботи є умовою для самореалізації, можливістю переключитися від тривожних новин, налагодити соціальні відносини, запобігти емоційному вигоранню.

Команда, яка працювала над цим дослідженням, також має досвід внутрішнього переселення й добре обізнана із перешкодами облаштування на новому місці. Тому ми відчували особливу відповідальність перед жінками, задля яких і проводилось це дослідження.

Ми щиро вдячні усім внутрішньо переміщеним жінкам, які взяли участь у нашому опитуванні. Чимало наших респонденток не лише давали відповіді на запитання інтерв'ю або фокус-груп, але й ділилися з нами своїми історіями вимушеного переїзду, деталями облаштування на новому місці, особливостями пошуків роботи, успіхами і невдачами у відкритті власної справи, а також своїми ідеями щодо необхідної допомоги жінкам-ВПО, які мріють забезпечувати себе і свою родину. Особлива подяка Ірині Підсмашній за її професійну допомогу щодо проведення гнучких інтерв'ю із жінками. Маючи неодноразовий досвід вимушених переселень, вона є прикладом працездатності, творчості та стійкості.

Також висловлюємо подяку експертам і експерткам, які були відкриті до співпраці з нами та у форматі глибинних інтерв'ю висловили свої думки щодо предмету дослідження, поділились свої-

ми пропозиціями з удосконалення програм і заходів, спрямованих на підтримку економічної активності жінок. Чимало важливих висновків і рекомендацій ми підготували завдяки спілкуванню зі спеціалістами Міжнародної організації міграції, а також Анною Гулевською-Черниш, головою правління «SiLab Ukraine», Лілією Юнко, проєктною менеджеркою БФ «Інші», Анною Оцверою, менеджеркою спільноти UWE Hub Центру «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності».

Професійно та відповідально працювали наші фахівчині: керівниця відділу вивчення громадської думки АЦ «Соціоконсалтинг» Оксана Артюх, яка добре організувала проведення опитування, а також Наталія Шапран, яка забезпечила якісне програмування та підготовку масиву соціологічних даних.

Дякую всім, хто долучився до роботи над цим проєктом, зокрема нашим справжнім героїням із числа внутрішньо переміщених жінок, які погодились надати своє фото для обкладинки цієї брошури. Знайомтесь: Юлія Колотиліна (шляхи переміщення – Луганськ, далі Київська область і, врешті, м. Чортків, що у Тернопільській області), Марина Ковальова (відповідно – Луганськ, Сєверодонецьк, Київська область), Ірина Підсмашна (Сімферополь, Херсонська область, Київ), Ганна Лемешко (м. Сватово, Луганська область; м. Горішні Плавні, Полтавська область; Київська область). Ці жінки успішно долають перешкоди, працюють, виграють бізнес-гранти, допомагають собі та суспільству у ці непрості часи. Особлива подяка Донору за можливість реалізації цього вкрай важливого дослідження.

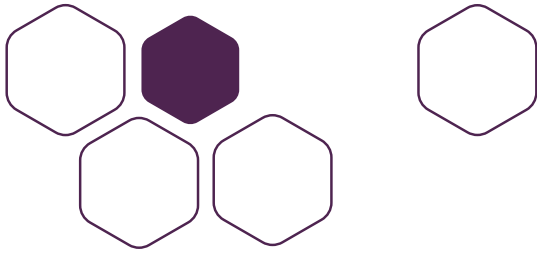
Від імені авторського колективу,

Канд. екон. наук,

Директорка АЦ «Соціоконсалтинг»

Ірина Демченко

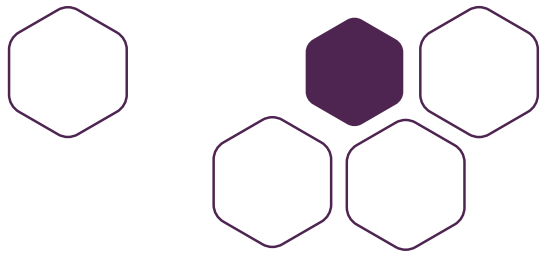

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	6
ВСТУП.....	7
1. ОГЛЯД СИТУАЦІЇ ЩОДО ЕКОНОМІЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЖІНОК-ВПО ТА ІНІЦІАТИВИ ЩОДО ЇЇ ПІДТРИМКИ: РЕЗУЛЬТАТИ КАБІНЕТНОГО АНАЛІЗУ.....	12
2. ЕФЕКТИВНІСТЬ ПОЛІТИКИ ПІДТРИМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЖІНОК-ВПО: РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ.....	17
2.1. Позиція жінок-ВПО на ринку праці після переїзду.....	17
2.2. Досвід участі жінок-ВПО у заходах зі сприяння економічній активності.....	32
2.3. Дієвість і відповідність заходів на підтримку економічної активності жінок-ВПО.....	44
ВИСНОВКИ.....	52
РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	58

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВВП – валовий внутрішній продукт

ВПО – внутрішньо переміщена особа

ГО – громадська організація

ДП – державне підприємство

МОМ – Міжнародна організація з міграції

МОП – Міжнародна організація праці

НУО – неурядова організація

ОМС – органи місцевого самоврядування

ПДФО – податок на доходи фізичних осіб

ПРООН – Програма розвитку ООН

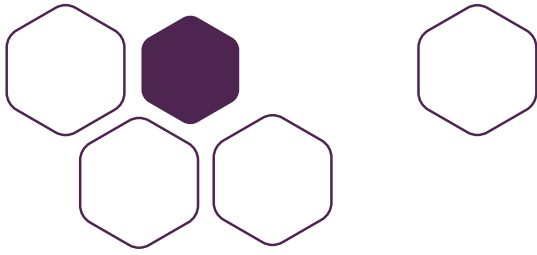
ФГД – фокус-групово дискусія

ФОП – фізична особа-підприємець

ЦНАП – центр надання адміністративних послуг

USAID – Агентство США з міжнародного розвитку

ВСТУП

Актуальність. Після початку повномасштабного вторгнення росії процес внутрішнього переміщення в Україні набув глобальних масштабів. За даними міністерки з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України Ірини Верещук, на момент початку дослідження (середина 2023 року) в Україні було зареєстровано майже 5 мільйонів внутрішньо переміщених осіб, а кількість незареєстрованих переселенців сягала 7 мільйонів¹. Більшість ВПО становлять жінки – 60%². Ситуація ускладнюється падінням економіки і відповідно зростанням рівня безробіття³. Зокрема 66% ВПО не мають роботи, більшість з них – жінки (70%), які не мають ні джерел доходу, ні можливостей для професійного розвитку⁴. Тож проблема підтримки економічної активності безпосередньо стосується 2,3 млн. безробітних жінок із числа ВПО. Уряд України робить спроби вирішити вказану проблему шляхом розробки нової стратегії державної політики внутрішнього переміщення до 2025 року⁵, надання пільг роботодавцям при працевлаштуванні ВПО⁶, спроб врегулювання питань зайнятості ВПО на законодавчому рівні, впровадження державних програм, які сприяють створенню та розвитку малого та середнього

¹ В Україні 7 мільйонів незареєстрованих переселенців . – URL: <https://suspile.media/412176-v-ukraini-7-miljoniv-nezareestrovanih-pereselenciv-veresuk/>

² Україна пододала кризовий поріг за кількістю ВПО. – URL: <https://www.unian.ua/society/vereshchuk-utochnila-skilki-vpo-zareyestrovano-v-ukrajini-v-berezni-12167304.html>

³ Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у січні-квітні 2023 року. – URL: https://www.dcz.gov.ua/analitics/67/04_sytuaciya_na_rp_ta_diyalnist_dsz_2023.pdf

⁴ Там само. – URL: <https://www.unian.ua/society/vereshchuk-utochnila-skilki-vpo-zareyestrovano-v-ukrajini-v-berezni-12167304.html>

⁵ Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року. – URL: <https://bit.ly/3NQu5Sj>

⁶ Постанова Кабінету Міністрів України №331 від 20 березня 2022 р. «Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text>

бізнесу тощо. Крім того, на сьогодні багато міжнародних проєктів надають всебічну грантову підтримку українцям, в тому числі ВПО, для розвитку їхньої економічної активності.

Проте такі заходи переважно носять загальний характер та не враховують специфіку саме жінок-ВПО. Крім того, брак статистичних даних щодо вікової та професійної структури жінок-ВПО, відсутність досліджень щодо їхніх потреб та потенціалу на ринку праці знижують ефективність заходів і допомог, спрямованих на підтримку економічної активності внутрішньо переміщених жінок в Україні.

Водночас жінки відіграють важливу роль у процесі відновлення країни після конфліктів та криз. Забезпечення економічної активності та самореалізації внутрішньо переміщених жінок матиме велике значення для сталого розвитку та соціально-економічного відновлення України. Зокрема, забезпечення доступу до робочих місць, підприємницької діяльності та інших форм заробітку допоможе зміцнити економічну стійкість та збільшити валовий внутрішній продукт.

Наше дослідження було спрямоване на підвищення поінформованості про гендерні аспекти пост-конфліктного відновлення, а також на виявлення бар'єрів і нерівностей, з якими стикаються внутрішньо переміщені жінки на ринку праці, та розробку рекомендацій щодо їх подолання. Своєю чергою ефективні політики та заходи підтримки на ринку праці посилять економічні можливості жінок-ВПО та сприятимуть їхньому швидкому відновленню та інтеграції на новому місці проживання.

Мета дослідження: проаналізувати виклики реалізації економічної активності жінок-ВПО, а також дієвість заходів на підтримку такої активності, які впроваджуються органами влади і неурядовими організаціями, розробити пропозиції щодо їх вдосконалення.

Завдання дослідження:

- 1) провести огляд та аналіз сучасних програм і заходів, які запроваджені органами державної влади, органами місцевого самоврядування і неурядовими організаціями, з метою забезпечення продуктивної зайнятості жінок-ВПО;
- 2) оцінити відповідність наявних заходів потребам та інтересам цільової аудиторії;
- 3) проаналізувати економічні орієнтації жінок із числа цільової аудиторії щодо реалізації власної економічної активності та умови, за яких вони готові розпочати або продовжувати свій бізнес/ самозайнятність;
- 4) вивчити досвід звернення жінок із числа цільової аудиторії до центрів зайнятості, неурядових організацій із питань працевлаштування, самозайнятості.

Методи дослідження

Дане дослідження передбачало використання кількісних та якісних соціологічних методів, які взаємно доповнювали один одного. Кожен із методів дослідження орієнтований на вирішення конкретного дослідницького завдання.

1) У ході кабінетного аналізу здійснено огляд й аналіз сучасних програм і заходів щодо забезпечення продуктивної зайнятості жінок із числа ВПО. Для цього використовувалися наступні джерела: нормативно-правові документи стосовно стимулювання роботодавців до працевлаштування ВПО, статистичні дані та результати наявних досліджень, інформація міжнародних і вітчизняних неурядових організацій щодо реалізованих ними проєктів на підтримку економічної активності жінок, ВПО тощо.

2) Для кращого розуміння особливостей переселення та перебігу адаптації у нових громадах, включаючи пошуки роботи, інших джерел існування, застосований якісний метод фокус-групових дискусій (ФГД) із жінками-ВПО. Серед тем обговорення особливу увагу приділено ставленню жінок-ВПО до заходів підтримки їхньої економічної активності, які впроваджуються органами влади і неурядовими організаціями. Було проведено 2 фокус-групи із жінками-ВПО у онлайн-форматі. Отримані дані допомогли визначити структуру та зміст анкети для кількісного опитування.

3) Основний метод збору даних – опитування жінок-ВПО у форматі індивідуальних особистих інтерв'ю face-to-face із використанням планшетів.

Ключові блоки запитань анкети стосувалися економічних орієнтацій представниць цільової аудиторії, їхнього досвіду пошуку роботи чи залучення до інших форм економічної активності після переміщення, досвіду взаємодії із центрами зайнятості та/або НУО, бажаних форм підтримки на ринку праці тощо.

Тип вибірки – цільова квотна за регіональною ознакою та типом зайнятості респонденток. Регіональні квоти розраховувалися на основі даних МОМ про регіональну структуру ВПО. Квоти за типом зайнятості передбачали включення до вибірки достатньої кількості непрацюючих жінок, найманих працівниць та жінок-підприємниць (включаючи зареєстрованих ФОПів та самозайнятих жінок/фрілансерок, які не мають офіційної реєстрації). Реалізація вказаних квот дала змогу належним чином проаналізувати проблеми та виклики, з яким стикаються на ринку праці представниці кожної із вказаних груп жінок-ВПО.

Загальний обсяг вибірки – 500 респонденток.

Для забезпечення належного рівня надійності та валідності отриманих даних у ході дослідження використовувалися кілька каналів рекруту респонденток, аби залучити різних за соціальним і майновим статусом жінок-ВПО. Зокрема респондентки рекрутувалися у місцях компактного проживання ВПО, гуманітарних центрах і НУО, а також за методом «снігової кулі».

4) Гнучкі інтерв'ю проводилися із окремими цільовими групами, а саме:

- Жінками-ВПО, які скористалися різними формами підтримки економічної активності (зокрема були учасницями відповідних проєктів міжнародних/вітчизняних організацій або отримали підтримку від держави). Інтерв'ю проводилися онлайн або по телефону (за вибором респондентки), що дозволило залучити жінок-ВПО із різних регіонів України.
- Експертами, зокрема представниками міжнародних організацій та вітчизняних НУО, які опікуються питаннями сприяння зайнятості та підтримки економічної активності жінок та/або ВПО.

Загалом було проведено 20 гнучких інтерв'ю з жінками-ВПО та 5 інтерв'ю з експертами.

Інформація, отримана за допомогою якісних методів збору даних, включаючи гнучкі інтерв'ю та фокус-групи, слугувала для валідизації та доповнення кількісних даних, отриманих внаслідок проведення структурованих інтерв'ю із жінками-ВПО.

Обмеження дослідження

Відсутність детальних статистичних даних про жінок-ВПО унеможливила побудову репрезентативної вибірки для кількісного опитування. Адже в Україні не збираються дані про віковий розподіл працездатних ВПО, а також про їх розподіл за різними типами населених пунктів. Крім того, досить активними серед жінок є міграційні процеси, які можуть впливати на точність статистичних даних. Водночас використання цільової квотної вибірки, в якій на достатньому рівні представлені непрацюючі жінки, наймані працівниці та підприємці з числа ВПО, дало змогу вивчити проблеми кожної із цих груп.

Обмежувала дослідження також і незначна кількість респонденток, які мають досвід участі в заходах зі сприяння зайнятості. Це не дало змоги порівняти задоволеність учасниць/ефективність різних заходів. Вирішити цю проблему могло б істотне (у кілька разів) збільшення обсягу вибірки, що не можливо через фінансові ліміти.

Етичні засади дослідження

Збір, зберігання та аналіз емпіричних даних дослідження базувалися на дотриманні етичних стандартів і захисті права учасниць дослідження на добровільність, анонімність та конфіденційність. Зокрема, анкета не містила жодних персональних даних, які дозволяли б ідентифікувати особу респондентки, яка її заповнювала, а документація, яка містила контактну інформацію респонденток (вона необхідна для контролю якості роботи інтерв'юєрів), зберігалася окремо від анкет. З цією ж метою всі співробітники АЦ «Соціоконсалтинг», залучені до реалізації

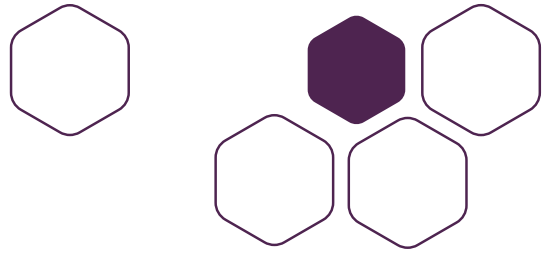

проєкту, зокрема всі інтерв'юери, підписували угоду щодо дотримання конфіденційності, згідно якої вони зобов'язуються не розголошувати та іншим чином не передавати стороннім особам будь-які дані про респонденток, які стали їм відомі в ході виконання ними своїх професійних обов'язків.

Перед початком дослідження всі потенційні респондентки були поінформовані про мету та завдання дослідження, особливості його перебігу, а також про гарантії анонімності та конфіденційності для респонденток, їхнє право на добровільну участь в дослідженні та на її припинення в будь-який момент. Після цього передбачалося отримання поінформованої згоди кожної респондентки на участь у дослідженні в усному вигляді.

Розробка дослідницького інструментарію та безпосередньо проведення дослідження базувалися на принципах ґендерної чутливості.

1. ОГЛЯД СИТУАЦІЇ ЩОДО ЕКОНОМІЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЖІНОК-ВПО ТА ІНІЦІАТИВИ ЩОДО ЇЇ ПІДТРИМКИ: РЕЗУЛЬТАТИ КАБІНЕТНОГО АНАЛІЗУ

Проблема соціальної інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні постала ще у 2014 році. Проте з початком повномасштабного вторгнення росії набула зовсім інших масштабів. Це, своєю чергою, потребує вдосконалення законодавчої бази щодо підтримки на державному рівні такої категорії населення, як внутрішньо переміщені особи, включаючи сприяння їх економічній активності.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України №312-р. від 7 квітня 2023 р. була затверджена «Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення до 2025 року та Операційний план заходів із її реалізації у 2023-2025 роках». Операційним планом передбачено розробку та затвердження місцевих програм з професійного навчання/перенавчання, підтримки зайнятості і самозайнятості ВПО із залученням відповідних позадержавних проєктів та програм підтримки⁷. Проте зазначені документи ще не розроблені, а державна політика з підтримки зайнятості ВПО спирається здебільшого на нормативно-правову базу, затверджену ще до повномасштабного вторгнення.

У 2022 році постановою Кабінету Міністрів України було затверджено «Порядок надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні»⁸. З 1 квітня 2024 року розмір компенсацій за програмою

⁷ Розпорядження Кабінету Міністрів України №312-р від 7 квітня 2023 р. «Про схвалення Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-%D1%80#Text>.

⁸ Постанова Кабінету Міністрів України №331 від 20 березня 2022 р. «Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text>

працевлаштування ВПО під час дії воєнного стану становить 8 000 грн на місяць. Також збільшено тривалість виплати такої допомоги – з двох до трьох місяців, а за працевлаштування ВПО, які мають інвалідність, роботодавець зможе отримувати компенсацію протягом шести місяців⁹. За інформацією Державного центру зайнятості з початку дії цієї програми таким чином працевлаштовано майже 21 тис. осіб¹⁰.

Крім цього законом України «Про зайнятість населення» передбачено наступні заходи сприяння зайнятості безробітних-ВПО:

- компенсація зареєстрованому безробітному-ВПО фактичних транспортних витрат на переїзд до іншої адміністративно-територіальної одиниці до місця працевлаштування, а також витрат для проходження попереднього медичного та наркологічного огляду за направленням територіальних органів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, якщо це необхідно для працевлаштування;
- компенсація витрат роботодавця, який працевлаштовує зареєстрованих безробітних-ВПО строком не менше ніж на дванадцять календарних місяців, на перепідготовку та підвищення кваліфікації таких осіб¹¹;
- ВПО працездатного віку за відсутності підходящої роботи можуть одноразово одержати ваучер для проходження перепідготовки за робітничою професією, підготовки за спеціальністю для здобуття ступеня магістра на основі ступеня бакалавра або магістра, здобутих за іншою спеціальністю, підготовки на наступному рівні освіти, спеціалізації та підвищення кваліфікації за професіями і спеціальностями¹².

До того ж, особи з числа ВПО можуть долучитися і до загальних програм, які охоплюють всі вразливі категорії населення, зокрема пройти професійне навчання за направленням служби зайнятості за робітничими професіями, які користуються попитом на ринку праці, або долучитися до заходів зі сприяння самозайнятості та відкриттю власної справи, наприклад, урядового проєкту «єРобота», який передбачає надання українцям грантів для започаткування бізнесу, розвитку підприємництва та навчання.

Варто зауважити, що окремі заходи щодо підтримки економічної активності саме жінок-ВПО вітчизняним законодавством на сьогодні не передбачено.

⁹ Як служба зайнятості допомагає внутрішнім переселенцям. – URL: <https://www.dcz.gov.ua/novyna/yak-sluzhba-zaynyatosti-dopomagaye-vnutrishnim-pereselencyam>

¹⁰ Державний центр зайнятості: Під час війни ринок праці зазнав значних змін. – URL: <https://ua.korrespondent.net/interview/4577507-derzhavnyi-tsentri-zainiatosti-pid-chas-viiny-rynok-pratsi-zaznav-znachnykh-zmin>

¹¹ Закон України №5067-VI від 5 липня 2012 року «Про зайнятість населення». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>

¹² Закон України №5067-VI від 5 липня 2012 року «Про зайнятість населення». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>

На тлі постійного зростання кількості ВПО, браку робочих місць і вкрай обмежених можливостей використання державних коштів на будь-які витрати окрім оборонних грантова підтримка у питаннях створення власної справи та нових робочих місць в Україні з боку зарубіжних країн є дуже необхідною та своєчасною.

В Україні реалізується значна кількість проєктів щодо сприяння економічній активності, фінансованих міжнародними організаціями та урядами інших країн, зокрема МОМ, МОП, USAID, ООН Жінками, Єврокомісією, Європейським банком реконструкції та розвитку, міжнародною організацією «Пакт», Данською радою у справах біженців, Федеральним міністерством економічного співробітництва та розвитку Німеччини та багатьма іншими.

Загалом на сьогодні існує досить багато навчальних і грантових програм, орієнтованих на підвищення економічної активності ВПО, в тому числі жінок-ВПО.

Серед **позитивних аспектів** такої підтримки можна виокремити наступні:

- Орієнтація на розвиток різних сфер економічної діяльності, що збільшує можливості для жінок.
- Забезпечення можливостей для заснування або релокації власного бізнесу.
- Орієнтація передусім на розвиток мікро-, малого або середнього бізнесу, де досить часто засновниками є жінки.
- Нескладна процедура отримання грантів на розвиток власної справи.
- Надання не лише фінансової підтримки, але й консультування, навчання за певним напрямом, що підвищує ефективність таких заходів.
- Активне залучення роботодавців до заходів підтримки підвищення економічної активності ВПО.

Проте існують і **певні мінуси**, зокрема:

- Невеликий розмір фінансової допомоги, компенсацій та грантової підтримки.
- Необхідність власного внеску в розвиток свого бізнесу, що для багатьох ВПО (в тому числі жінок-ВПО) є проблемою з об'єктивних причин.
- Досить мало заходів підтримки, орієнтованих саме на жінок-ВПО, що значно зменшує їхні шанси на успішне працевлаштування.

Нині в Україні спостерігається брак статистичної інформації щодо кількісних та якісних характеристик внутрішньо переміщених осіб загалом і жінок із числа ВПО зокрема.

За оперативною інформацією ДП «Інформаційно-обчислювальний центр Мінсоцполітики України», станом на 10.01.2024 р. чисельність зареєстрованих ВПО в Україні становила 4 880,4 тис. осіб, з них жінки-ВПО становили 2 915,7 тис. осіб, або 59,7%¹³. За словами міністерки з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій Ірина Верещук, ще 2 млн ВПО з тих чи інших причин офіційно не за-

¹³ ІОЦ Мінсоцполітики України. – URL: <https://www.ioc.gov.ua/dashboardVpo/>

реєстровані. При цьому більш як 1 млн українців через війну довелося залишити домівки вдруге¹⁴.

На сьогодні державна офіційна статистика не містить даних щодо вікового, професійного та будь-якого іншого розподілу жінок-ВПО, а також рівня безробіття серед жінок-ВПО.

За словами Ірини Верещук, в Україні 66% внутрішніх переселенців не мають роботи, серед них 70% – жінки¹⁵. Тобто на сьогодні з проблемою безробіття можуть стикатися понад мільйон жінок-ВПО.

Державна служба зайнятості також не виділяє в окрему категорію жінок-ВПО, які звертаються за її послугами. Статистика збирається лише щодо групи ВПО загалом. Проте і наявні дані дають підстави стверджувати про низьку ефективність роботи служби зайнятості із переселенцями. Про це свідчать, зокрема:

- вкрай низький рівень звернення до її установ непрацюючих ВПО економічно активного віку;
- значна частка наданих державною службою зайнятості послуг ВПО спрямована на отримання статусу безробітного (47,5 тис. осіб з 59,1 тис. осіб, які отримували послуги ДСЗ у 2023р., або 80,4%), тобто послуги, що відповідає пасивній стратегії на ринку праці;
- низький рівень працевлаштування: у 2023 році знайшли роботу лише один із чотирьох ВПО, які отримували послуги служби зайнятості, у т.ч. третина ВПО, які мали статус безробітного (табл.).

Таблиця. Надання послуг ВПО Державною службою зайнятості

Показник	2021р.	2022р.	2023р.
Отримували послуги, тис. осіб	-	73,9	59,1
Мали статус безробітного, тис. осіб	12,3	61,9	47,5
Всього отримали роботу, тис. осіб	3,9	16,0	15,9
% від тих, хто отримував послуги	-	21,7	26,9
% від тих, хто мав статус безробітного	31,7	25,8	33,5
Проходили професійне навчання, тис. осіб	0,8	1,4	3,1
Брали участь у громадських та інших роботах тимчасового характеру, осіб	330	502	918
Кількість безробітних, охоплених профорієнтаційними послугами, тис. осіб	10,4	55,7	41,1

Джерело: складено автором за даними Державної служби зайнятості (Аналітична та статистична інформація. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68>)

¹⁴ Верещук назвала кількість зареєстрованих і незареєстрованих переселенців в Україні. – URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3727098-veresuk-nazvala-kilkist-zareestrovanih-i-nezareestrovanih-pereselenciv-v-ukraini.html>

¹⁵ Україна пододала кризовий поріг за кількістю ВПО: Верещук уточнила цифри. – URL: <https://www.unian.ua/society/vereshchuk-utochnila-skilki-vpo-zareyestrovano-v-ukrajini-v-berezni-12167304.html>

Відсутність достовірних статистичних даних щодо кількості внутрішньо переміщених жінок у віковому та професійному розрізі, їхніх потреб призводить до невідповідності заходів трудової інтеграції, які здійснюються державою, фактичним потребам таких осіб.

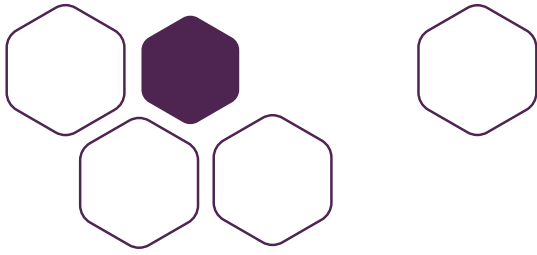
У звіті МОП «Перспективи досягнення показників ВВП України на 2032 рік у контексті ринку праці», представленому у вересні 2023 року, було надано оцінку стану та перспектив української робочої сили. Зокрема Міністерством соціальної політики України перед МОП було поставлено завдання надати оцінку трудовитрат, які б знадобилися у різних секторах економіки для досягнення цільового показника ВВП, передбаченого Урядом України на 2032 рік.

У дослідженні наголошено, що на сьогодні необхідно істотно збільшити чисельність працюючих жінок. В Україні у 2021 році жінки становили понад половину (54,5%) загальної чисельності населення працездатного віку. Проте серед зайнятих частка жінок (47,5%) уже поступалась чоловікам. І навпаки, серед населення поза робочою силою на жінок припадало 62,8%.

Для досягнення встановленого Урядом цільового показника ВВП темп зростання чисельності зайнятих жінок в Україні у період із 2023 по 2032 рік мав би різко підвищитися до 5% щорічно, тоді як у період із 2016 по 2021 рік цей показник щорічно скорочувався у середньому на 1%. Забезпечення такого високого показника залучення жінок на ринку праці вимагатиме активної політики, спрямованої на розширення перспектив зайнятості жінок із дітьми, зокрема запровадження фінансово доступних послуг із догляду за дітьми та гнучких режимів роботи; створення ефективних стимулів для того, аби жінки з невисоким рівнем освіти шукали й знаходили роботу¹⁶.

Дослідження проблеми підвищення економічної активності ВПО в Україні здійснювались переважно без врахування ґендерних особливостей. Крім того більшість таких досліджень охоплювали період з 2014 року до початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 року, коли чисельність ВПО зроста майже в 5 разів. До сьогодні в Україні ще не проводилось комплексних досліджень щодо дієвості політики підтримки економічної активності внутрішньо переміщених жінок на основі аналізу чинних заходів, які впроваджуються органами влади і неурядовими організаціями, оцінки їхньої відповідності потребам жінок-ВПО та розробки пропозицій щодо вдосконалення державної політики сприяння економічній активності жінок-ВПО з використанням якісних та кількісних соціологічних методів.

2. ЕФЕКТИВНІСТЬ ПОЛІТИКИ ПІДТРИМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЖІНОК-ВПО: РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ

2.1. Позиція жінок-ВПО на ринку праці після переїзду

Соціально-демографічний портрет респонденток

У ході дослідження було опитано 500 жінок-ВПО віком 18–59 років, які отримали цей статус після 24 лютого 2022 року. До участі в опитуванні допускалися лише жінки-ВПО, які переїхали на поточне місце проживання щонайменше 3 місяці тому. Адже це – мінімально необхідний термін для набуття досвіду пошуку роботи/працевлаштування на новому місці проживання. Водночас абсолютна більшість респонденток мають значно триваліший період проживання у приймаючій громаді: 82% переїхали до неї понад рік тому, ще 16% – від півроку до року тому. Відповідно вони можуть належним чином оцінити ситуацію щодо проблем і перешкод на ринку праці, з якими стикаються ВПО у цій громаді.

У ході опитування витримувалися квоти за регіональною ознакою. Розподіл опитаних жінок-ВПО за укрупненими соціально-економічними регіонами (Північ, Південь, Захід, Схід, Центр) відтворює регіональний розподіл офіційно зареєстрованих ВПО в Україні.

У реалізованій вибірці на достатньому рівні представлені респондентки із різних вікових груп і типів населених пунктів. Це дозволяє проаналізувати особливості та проблеми, з якими стикаються ВПО на ринку праці залежно від віку та місця проживання.

Рівень освіти і фахової підготовки опитаних жінок є досить високим. Майже 90% респонденток мають середню спеціальну (37%) або вищу (52%) освіту.

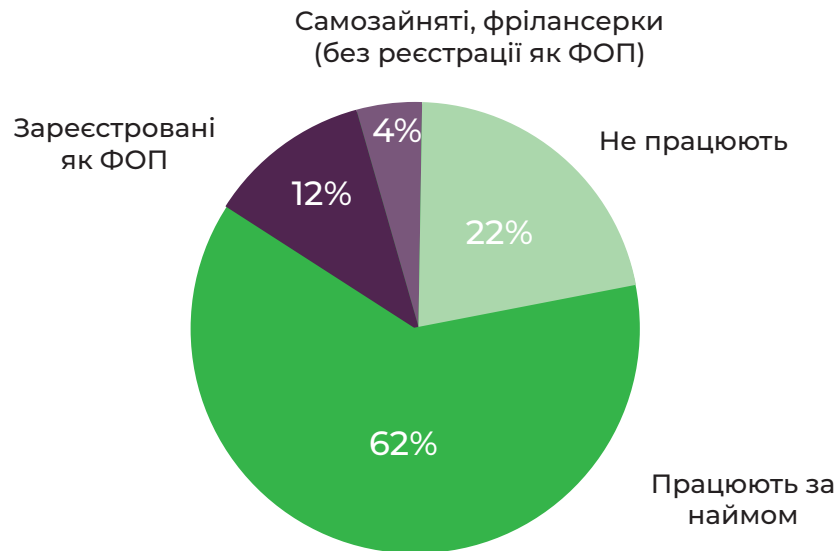
Кожна друга респондентка (52%) має неповнолітніх дітей, що може суттєво обмежувати можливості працевлаштування жінки.

Позиція жінок-ВПО на ринку праці

Серед усіх опитаних жінок понад три чверті (78%) на момент дослідження працювали, 22% – не мали роботи. Більшість працюючих є наймані працівниці. Ведуть підприємницьку діяльність 16%, у т.ч. 12% зареєстровані як ФОПи, 4% віднесли себе до самозайнятих, фрілансерок, які надають послуги без реєстрації (рис. 1). Через їх невелику кількість для подальшого аналізу ми об'єднали жінок-ФОПів і самозайнятих/фрілансерок в групу «жінки-підприємці».

Рис. 1. Позиція респонденток на ринку праці, %

Щоправда, не можна стверджувати, що подібне співвідношення відображає структуру зайнятості серед усіх працездатних жінок-ВПО. Адже в ході опитування нами витримувалися квоти за типом зайнятості (наймані працівниці, підприємці та непрацюючі жінки), щоб дослідити проблеми і перешкоди, з якими стикаються на ринку праці усі вказані групи жінок.

Частка жінок-підприємниць є дещо вищою серед молоді, що становить 21% серед жінок віком 18–35 років, 17% – у віковій групі 36–45 років та 13% – серед 46–59 річних опитаних. Щоправда, ці відмінності не є статистично значимими. Натомість, частка працюючих є однаковою у всіх вікових групах.

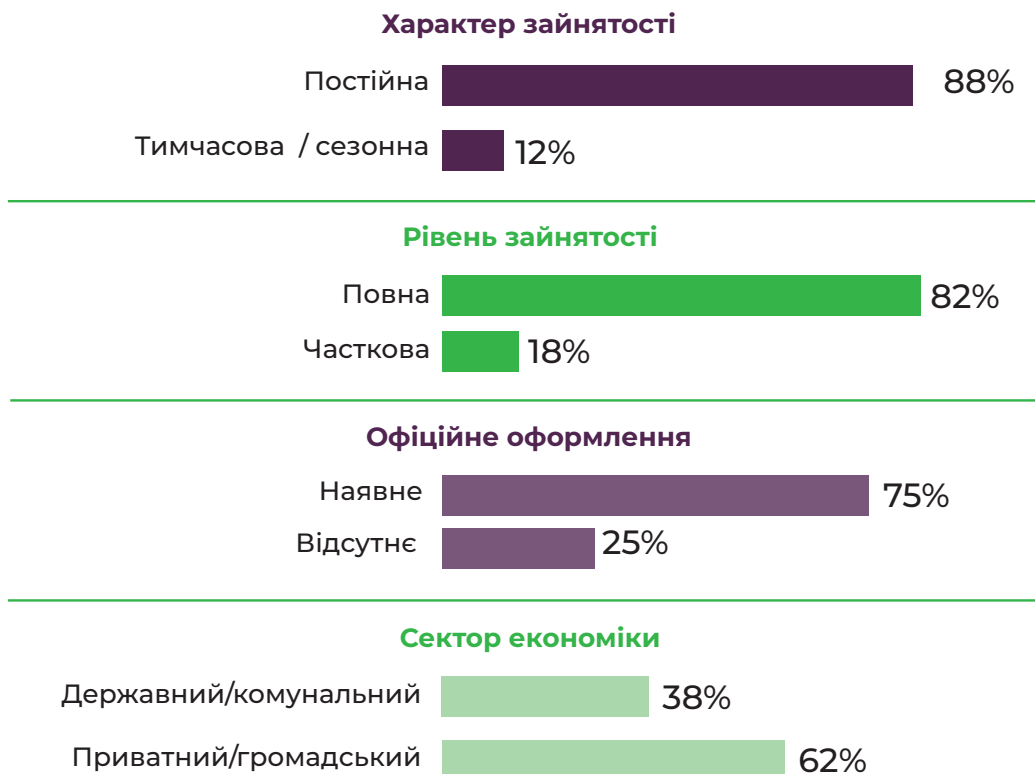
Залученість до підприємництва є суттєво вищою серед більш освічених жінок. Натомість частка найманих працівниць є приблизно однаковою у всіх освітніх групах (рис. 2).

Рис. 2. Позиція респонденток на ринку праці, % залежно від рівня освіти

У більшості випадків робота/бізнес респонденток передбачають повну постійну зайнятість із офіційним оформленням здебільшого у приватному секторі економіки або у громадських/благодійних організаціях (рис. 3).

Рис. 3. Особливості зайнятості респонденток, % до тих, хто має оплачувану зайнятість (n=391)

Робота за наймом. Більшість жінок, які працюють за наймом, в цілому задоволені ставленням колег/клієнтів (91%) і роботодавця/керівника (83%), а також умовами праці, включаючи територіальне розташування (80%) і режим роботи (77%). Частка незадоволених цими аспектами роботи не перевищує 7%. Водночас кожна п'ята жінка працює на посаді, яка не відповідає її освіті/рівню кваліфікації. Також значна частина респонденток незадоволені (18%) або задоволені частково (44%) рівнем оплати праці. Найгірше серед усіх складових трудової діяльності оцінили респондентки перспективи кар'єрного та професійного зростання: лише 40% – задоволені, 26% – частково задоволені, 34% – не задоволені ними (рис. 4).

Рис. 4. Рівень задоволеності респонденток різними аспектами роботи, % до тих, хто працює за наймом (n=311)

У ході глибинних інтерв'ю та фокус-груп жінки-ВПО зазначали, що після переїзду більшість із них зіткнулися із двома найбільш гострими проблемами на ринку праці. Йдеться про брак вакансій загалом, а також про низький рівень оплати праці на наявних вакансіях. Ці проблеми є особливо актуальними у невеликих містах та в більшості західних регіонів, які до війни характеризувалися меншою густиною населення, не мали розвинутого промислового виробництва та вважалися «праценадлишковими».

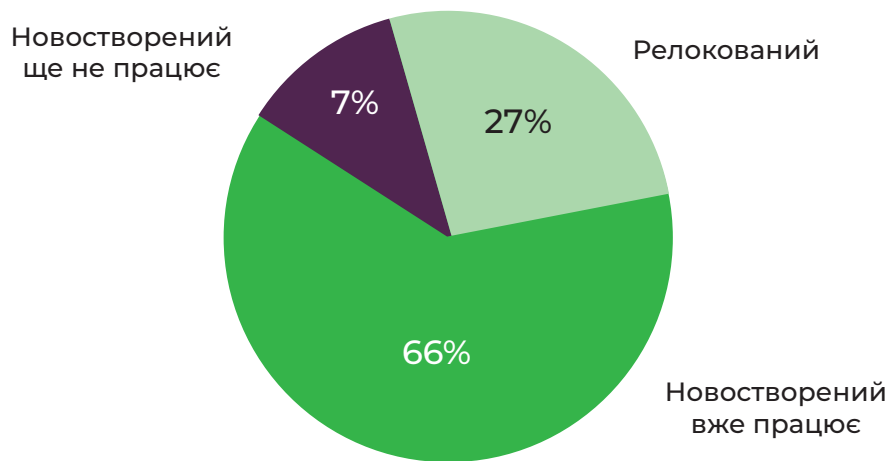

«На Закарпатті взагалі дуже великі проблеми з роботою, тому що кількість населення стала набагато більшою, ніж до війни. Дуже багато переселенців, які залишилися тут і намагаються шукати роботу, а робочих місць вкрай мало» (жінка-ВПО, 35 років).

«Тут маленькі зарплати. Якщо піти, наприклад, кудись продавцем працювати, то це 6–8 тисяч. Ми втратили все, тому я маю працювати на двох роботах, щоб забезпечити оренду житла і нормальні умови життя дітям» (жінка-ВПО, 41 рік).

Ведення бізнесу. Близько чверті жінок-підприємниць (включаючи тих, хто зареєстрований як ФОП, а також жінок-фрілансерок) зазначили, що їхній бізнес є релокованим. Проте більшість опитаних започаткували власну справу вже після переїзду (рис. 5).

Рис. 5. Тип бізнесу, % до жінок-підприємниць (n=83)

Під час глибинних інтерв'ю та фокус-груп значна частина жінок-ВПО, які мали досвід підприємницької діяльності на попередньому місці проживання, зазначали про неможливість релокації бізнесу внаслідок швидкої окупації їх громад, регіонів або небезпеку через активні бойові дії. Частина жінок створювали заново на теперішньому місці проживання бізнес, подібний до того, який вони втратили. Здебільшого це стало можливими завдяки грантовій підтримці, оскільки власних коштів у родин ВПО було вкрай мало.

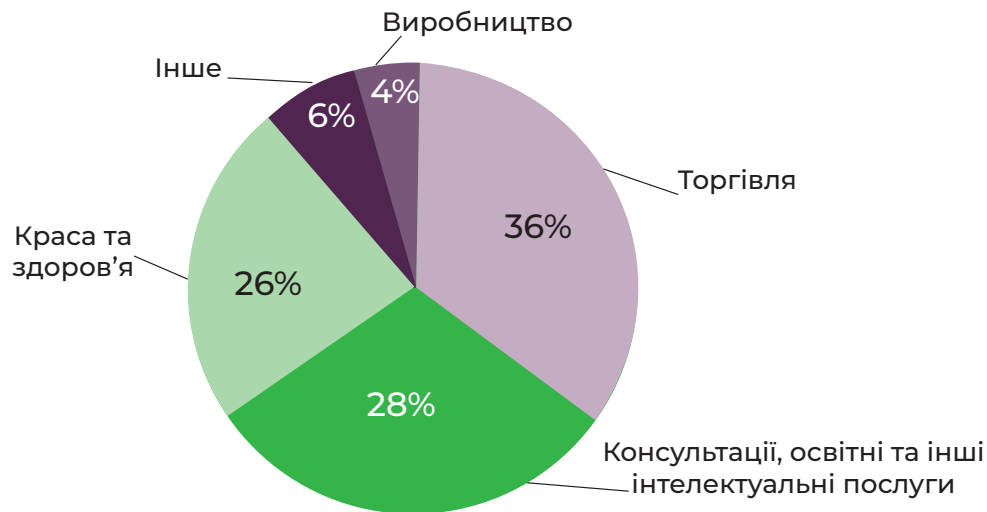
«До 2014 року чоловік займався деревообробкою та виготовленням меблів. Після 2014 року ми цей бізнес втратили. Тоді ми вклали частину своїх коштів, частину отримали у вигляді гранту і встановили одну систему осмосу у Вугледарі і дві в Мар'їнці. Ми на 70% покривали потреби Мар'їнського району в питній воді. Після пере-

їзду чоловік почав робити те, що він вмів (займатися меблями), але не вистачало обладнання. Потім ми змогли отримати грант на виробництво питної води. Купили обладнання, відкрили точку продажу питної води. З часом чоловік теж виграв грант на виготовлення меблів і придбав обладнання, на якому він зараз працює» (жінка-ВПО, 42 роки).

Абсолютна більшість жінок-підприємниць зайняті у сферах, які не потребують значних капіталовкладень, а саме у торгівлі, консультаційних, освітніх та інших інтелектуальних послугах, а також у сфері краси та здоров'я (рис. 6). У якості «іншого» жінки вказували ремонт/пошиття одягу, виготовлення десертів та організацію свят. Відкрити ж власне виробництво спробували лише 4% респонденток.

Рис. 6. Сфера підприємництва, % до жінок-підприємниць (n=83)

За даними глибинних інтерв'ю, вибір напряму підприємницької діяльності досить часто обумовлений попереднім досвідом: жінки обирають ті сфери, у яких працювали раніше або як підприємці/самозайняті, або як наймані працівниці. Також важливим критерієм є порівняно незначний обсяг необхідних капіталовкладень й інших витрат для започаткування бізнесу, оскільки ВПО здебільшого не мають власних ресурсів і покладаються виключно на грантову підтримку.

Водночас значна частина грантових програм орієнтовані саме на підтримку розвитку виробництва, що істотно обмежує можливості/бажання жінок ними скористатися.

«До війни у нас було два дитячих розважальних центри: у Краматорську і в Костянтинівці. Після переїзду я писала заявку на грант в USAID. Там була програма під-

тримки жінок, гранти до 500 тисяч. Я писала проєкт по створенню дитячого розважального центру, але мені відповіли, що на таку діяльність зараз грошей не дають, бо війна, більше підтримують виробництво» (жінка-ВПО, 41 рік).

Основні проблеми, про які найчастіше зазначали жінки-підприємці з числа ВПО, характерні для всіх підприємців-початківців у сучасній Україні. Зокрема йдеться про брак коштів для розвитку бізнесу, страхи та невпевненість через війну, високі податки і платежі до бюджету тощо (рис. 7). Лише 8% респонденток зазначили, що вони зазнали упередженого ставлення з боку місцевих мешканців через свою належність до групи ВПО. Небагато респонденток стикалися з корупційними перешкодами або нечесною конкуренцією.

* Сума відповідей перевищує 100%, оскільки респондентки могли обирати кілька варіантів відповіді

Рис. 7. Проблеми у веденні бізнесу, % до жінок-підприємців (n=83)

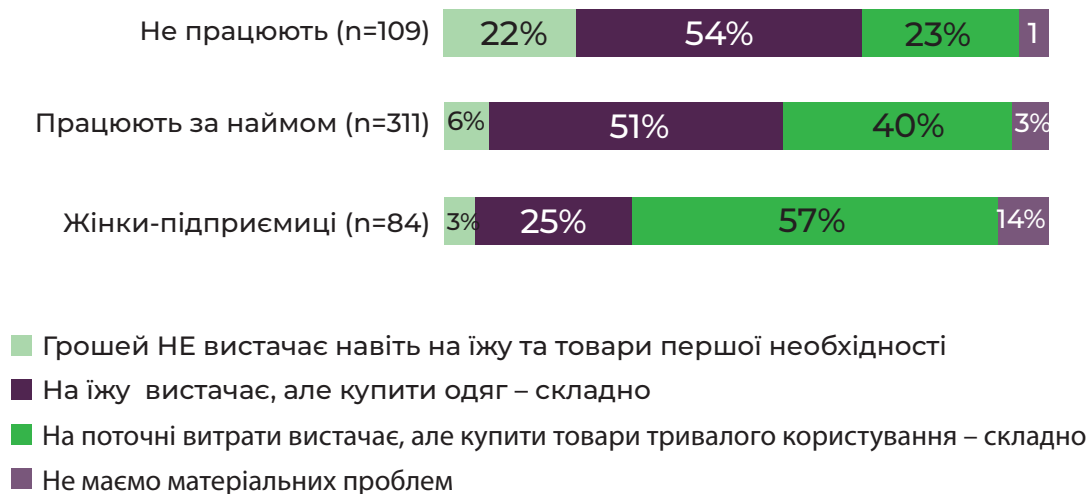
Більш складними є випадки, коли втративши свій бізнес на окупованих територіях, підприємці залишились з боргами перед банками, адже не встигли повернути кредити. Закон у цих ситуаціях на боці банків, які зазвичай не йдуть на зустріч ВПО й наполягають на поверненні кредитних коштів у повному обсязі. Це є вагомою перешкодою для представниць бізнесу для його подальшого ведення після переїзду до нових громад.

Матеріальне становище жінок-ВПО. Позиція жінок на ринку праці суттєвим чином визначає їхнє матеріальне становище. Загалом всі респондентки зазначили, що їхні родини живуть скромно: лише 4% від усіх опитаних зазначили про відсутність матеріальних проблем, 40% – відмітили, що їм вистачає грошей на поточні витрати, але купити товари тривалого користування складно.

Матеріальне становище суттєво залежить від типу зайнятості респонденток. Зокрема, понад три чверті (76%) непрацюючих респонденток знаходяться на межі фізичного виживання, не маючи грошей навіть на задоволення базових потреб: їжа, одяг. Також звертає на себе увагу, що навіть серед працюючих респонденток значній частині вистачає коштів лише на найнеобхідніше. Серед найманих працівниць таких було близько половини а серед жінок-підприємниць – понад чверть (рис. 8).

Рис. 8. Матеріальне становище жінок, залежно від їх позиції на ринку праці, %

Досвід пошуку роботи на новому місці проживання

Понад три чверті (78%) опитаних жінок-ВПО мають досвід пошуку роботи на новому місці проживання, хоча не завжди успішний. Зокрема намагалися знайти роботу в приймаючій громаді як жінки, які на момент опитування працювали за наймом (83%), так і жінки-підприємці (65%) та ті, хто на момент опитування не мали оплачуваної зайнятості (74%).

Тобто можна припустити, що підприємницька активність жінок досить часто є вимушеною відповіддю на неможливість знайти задовільну роботу. Зокрема в ході глибинних інтерв'ю жінки досить часто розповідали, що вони зареєструвалися як ФОПи і почали надавати такі самі послуги, які вони раніше надавали у якості найманих працівниць.

«Раніше я працювала у школі. Після переїзду я відкрила ФОП. Я проводжу онлайн заняття, займаюсь репетиторством. Також у нас є організація «ВільноХаб», яка інколи просить мене проводити різні заходи для дітей і дорослих ВПО. За цю послугу вони розраховуються зі мною як ФОПом» (жінка-ВПО, 35 років).

«Зараз у мене відкритий ФОП, 2 група. Чи можна це назвати бізнесом? Я так само працюю копірайтером, але вже на себе, через ФОП» (жінка-ВПО, 29 років).

Лише 4% жінок, які намагалися шукати роботу, не стикалися при цьому з жодними проблемами. Решта найчастіше нарікали на якість наявних вакансій, у т.ч. низький рівень оплати праці, незручний графік роботи, невідповідність рівню освіти/кваліфікації претенденток, важкі умови праці та небажання роботодавців оформлювати трудові відносини офіційно (рис. 9). Тож проблеми, з якими стикалися жінки під час пошуку роботи, співвідносяться із тими аспектами роботи, які найбільше непокоять працюючих респонденток.

*Ці показники розраховувалися лише для жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (n=156)

Рис. 9. Проблеми, з якими стикалися жінки-ВПО при пошуку роботи, % до тих, хто намагався її шукати (n=391)

Жінки з середньою спеціальною (53%) та вищою освітою (58%) суттєво частіше нарікали на невідповідність наявних на ринку праці вакансій їхній професії або рівню кваліфікації порівняно із респондентками, які мають неповну/повну середню освіту (23%).

Вагомою перешкодою для ефективного працевлаштування жінок-ВПО є стереотипи та упередження, які поділяє значна частина роботодавців. Загалом 40% опитаних зазначили, що вони зіткнулися хоча б із одним різновидом упереджень, вказаних в анкеті (відмови у працевлаштуванні через стать, вік, наявність дітей, статус ВПО). Зокрема результати дослідження підтвердили, що поширеним явищем на ринку праці є ейджизм. Майже половина (46%) респонденток віком 46–59 років стикалися з відмовами з боку роботодавців через вік. Більше третини (37%) респонденток, які мають дітей віком до 5 років, стикалися із відмовами з цієї причини.

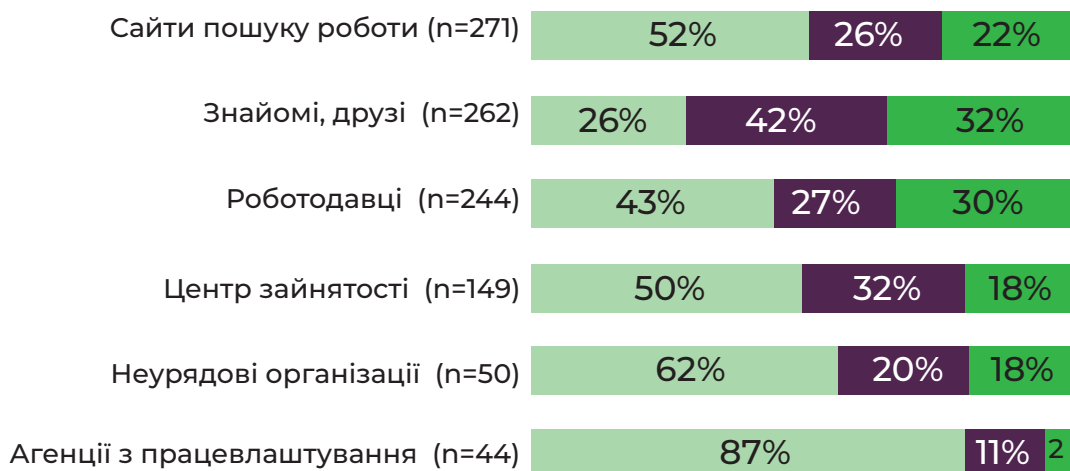
Більшість жінок шукали роботу самостійно, використовуючи сайти з пошуку роботи або безпосередньо звертаючись до роботодавців. Також досить часто жінки просили про допомогу друзів/знайомих. Більше третини (38%) жінок-ВПО зверталися до центру зайнятості (рис. 10).

Рис. 10. Способи пошуку роботи жінками-ВПО, % до тих, хто намагався її шукати (n=391)

За отриманими даними, у більшості випадків жінки використовували кілька способів пошуку роботи, оскільки невпевнені в ефективності кожного з них (рис. 11). Аналізувати ефективність НУО та кадрових агенцій немає сенсу, оскільки через невелику кількість жінок, які до них зверталися (50 та 44 особи відповідно), результати не є статистично надійними. Щодо інших шляхів пошуку роботи, то не більше третини (18–32%) жінок, які скористалися кожним із них, залишилися задоволені ними.

■ Допомоги НЕ отримали   ■ Отримали деяку допомогу   ■ Задоволені допомогою

Рис. 11. Оцінка респондентками ефективності різних шляхів пошуку роботи, % до тих, хто користувався кожним із них

Зокрема в ході глибинних інтерв'ю та фокус-груп жінки-ВПО досить часто розповідали про негативний досвід взаємодії зі службою зайнятості. При цьому зазвичай йдеться не про некомпетентність або недоброзичливість фахівців, а про об'єктивні перешкоди, передусім – недостатню кількість вакансій у базі даних служби (особливо у невеликих містах), мінімальний рівень оплати праці та/або складні умови праці на запропонованих вакансіях. Також респондентки зазначали, що було б добре, якби спеціалісти служби зайнятості були поінформовані про альтернативні опції працевлаштування – зокрема про заходи та програми сприяння зайнятості, які реалізуються у їхньому регіоні міжнародними організаціями, і надавали цю інформацію своїм клієнткам.

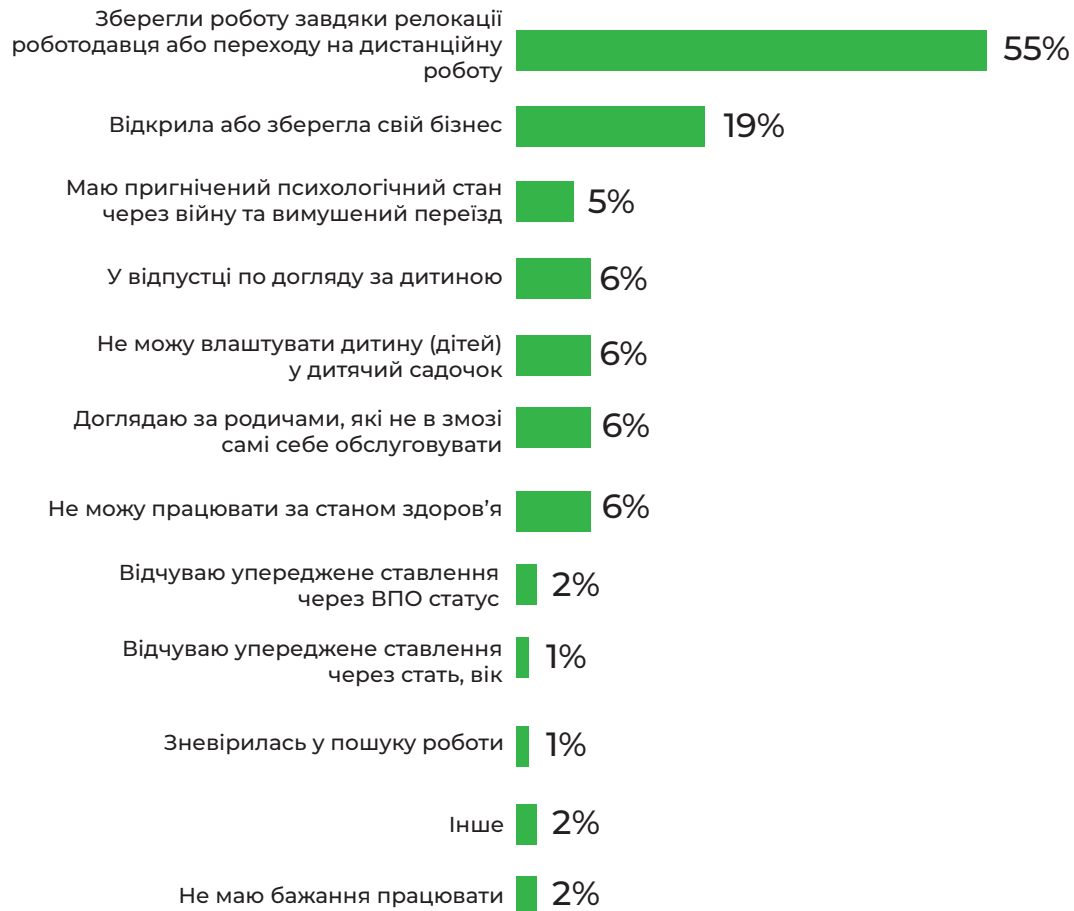
«Я зверталася до центру зайнятості, вже коли була в Сваляві. Але я не ставала на облік і не отримувала від них ніяких послуг, бо на всіх їхніх вакансіях – зарплати мінімальні» (жінка-ВПО, 41 рік).

«Якби центри зайнятості теж розповідали тим, хто до них приходить, про навчання, гранти, то про це дізнавалося б більше людей. Зараз в центрі зайнятості про таке не знають» (жінка-ВПО, 35 років).

Майже три чверті (74%) жінок, які НЕ намагалися шукати роботу на новому місці проживання, не мали потреби у цьому, оскільки їм вдалося зберегти попереднє робоче місце (55%) або відкрити новий/зберегти наявний бізнес (19%). Також частина респонденток не мали змоги працювати з об'єктивних причин, оскільки перебували у відпустці по догляду за дитиною, не могли влаштувати дитину в садочок, доглядали за родичами, які потребують стороннього догляду, або не могли працювати за станом здоров'я (рис. 12).

* Сума відповідей перевищує 100%, оскільки респондентки могли обирати кілька відповідей

Рис. 12. Причини, з яких жінки-ВПО НЕ шукали роботу на новому місці проживання, % до тих, хто її не шукав (n=109)

Лише 2% респонденток зазначили, що вони просто не хочуть працювати. Незначна частка жінок не шукали роботу через пригнічений психологічний стан, а також через різного роду упередження, з якими стикалися на ринку праці. Відповідно, отримані дані свідчать, що більшість жінок-ВПО налаштовані працювати на новому місці проживання і таким чином інтегруватися у місцеву громаду.

Пріоритети жінок-ВПО щодо зайнятості

Згідно відповідей респонденток, для понад 90% опитаних жінок найважливішими критеріями при виборі робочого місця є гарні взаємини з роботодавцем/керівником і колегами, зручний режим роботи та гідна оплата праці. Також важливі соціальні гарантії, зручне розташування місця роботи, офіційне працевлаштування та наявність укриття. Натомість майже половина опитаних (45%) готові працювати на посаді, яка не відповідає їхній спеціальності та/або рівню освіти, якщо робота задовольнятиме їх за іншими, більш принциповими критеріями (рис. 13). Щоправда, чим вищий рівень освіти жінки, тим менше вона готова до такої низхідної професійної мобільності. Зокрема відповідність роботи професії/рівню кваліфікації є важливою для 34% жінок з неповною/повною середньою освітою, 46% респонденток із середньою спеціальною освітою та 67% опитаних з вищою освітою.

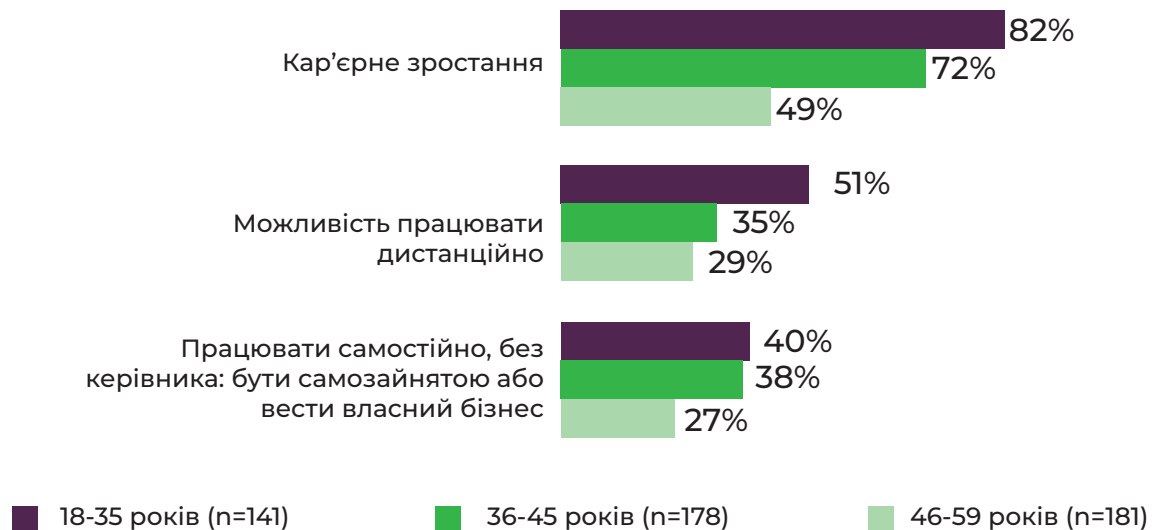

Рис. 13. Частка респонденток, які вважають важливими/дуже важливими окремі аспекти роботи, %

Лише третина опитаних зазначили про важливість дистанційної форми роботи, а також самостійність у роботі, відсутність керівника. Водночас ці вимоги є пріоритетними для окремих груп жінок. Зокрема можливість працювати дистанційно є важливою для 55% жінок, які мають дітей віком до 5 років, а серед решти респонденток цей показник становить 35%.

Молоді жінки значно більше орієнтовані на кар'єрне зростання, дистанційну роботу, а також на розвиток власного бізнесу, ніж представниці старших вікових груп (рис. 14).

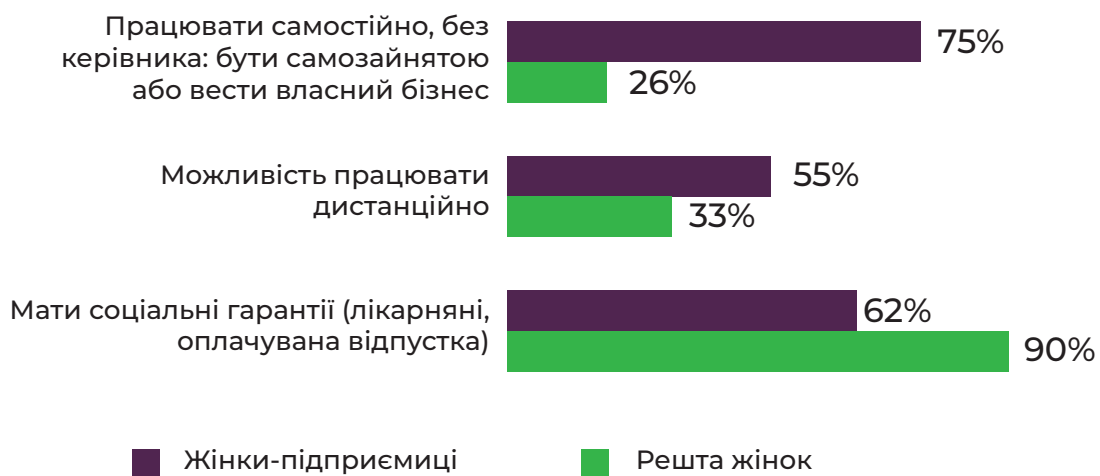
Рис. 14. Пріоритети у сфері зайнятості, % залежно від віку респонденток

Пріоритети жінок, які мають свій бізнес, значимо відрізняються від економічних настанов решти респонденток. Зокрема для перших принципово важлива самостійність у роботі та можливість працювати віддалено, заради цього вони частково готові поступитися соціальними гарантіями (рис. 15).

«Одразу після переїзду я шукала будь-яку роботу, бо на той час потрібно було хоч що-небудь. Але я не втрачала надії, що я зможу піднятися сама, тому з часом я почала шукати різні гранти. Основна мета все-таки була відкрити власну справу, бо я така людина, що маю працювати на себе» (жінка-ВПО, 49 років).

«У подальшому я хочу розвивати свою справу. Я хочу мати можливість відбудувати свій побут. Я хочу мати власну нерухомість, щоб знати, що це – мій дім. Для цього мені потрібно збільшити доходи» (жінка-ВПО, 42 роки).

Рис. 15. Важливість окремих аспектів роботи для жінок-ВПО, за формою зайнятості, %

2.2. Досвід участі жінок-ВПО у заходах зі сприяння економічній активності

В Україні як державою, так і міжнародними організаціями реалізується досить багато заходів/проектів, спрямованих на сприяння працевлаштуванню та зайнятості у різних сферах економіки, в тому числі частина з них працюють виключно з ВПО. Є заходи, орієнтовані на сприяння працевлаштуванню, а також на заснування/розвиток/релокацію власного бізнесу. Теоретично серед цього широкого переліку більшість жінок-ВПО могли б знайти форми підтримки, прийнятні саме для них.

Поінформованість і досвід участі у заходах зі стимулювання зайнятості

У ході дослідження респонденткам ставилася низка запитань щодо їхнього досвіду участі у різних типах заходів (наприклад, індивідуальні консультації, тренінги, грантові програми тощо) та у конкретних заходах/програмах, які реалізуються на рівні країни державними органами (як-от, заходи служби зайнятості, урядовий проєкт «ЄРобота», дистанційне навчання через Дію тощо), а також міжнародними організаціями.

* Сума відповідей перевищує 100%, оскільки респондентки могли обирати кілька варіантів

Рис. 16. Участь респонденток у заходах зі сприяння працевлаштуванню/розвитку підприємництва, %

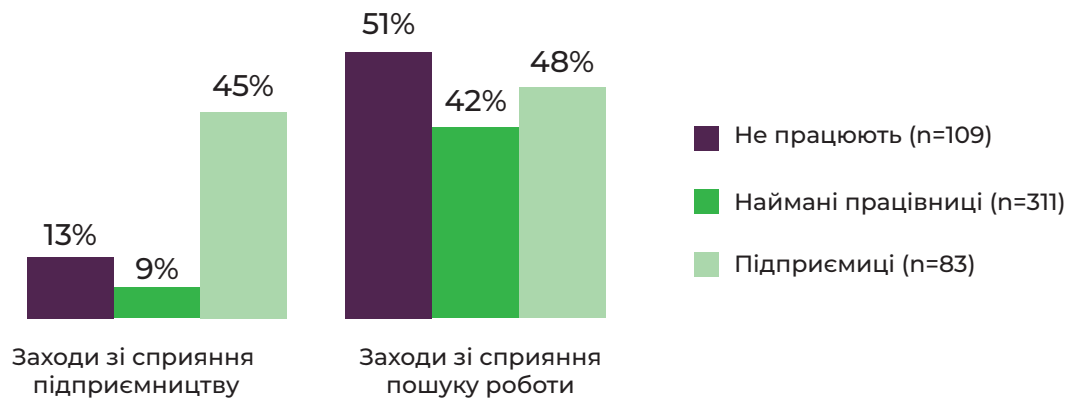

Близько половини (48%) респонденток після переїзду взяли участь хоча б у одному типі заходів зі сприяння працевлаштуванню/розвитку власної справи. Більш популярними серед жінок-ВПО виявилися заходи, орієнтовані на пошук роботи, значно менше охоплення заходами з розвитку підприємницької активності (рис. 16).

Щоправда, заходи зі сприяння підприємницькій активності (тренінги/семінари/індивідуальні консультації з питань самозайнятості/створення власної справи та грантова підтримка для цих цілей) користуються значним попитом серед жінок, орієнтованих на підприємництво. Зокрема майже половина (45%) жінок-підприємниць взяли участь хоча б у одній із вказаних активностей, тоді як серед найманих працівниць та непрацюючих респонденток таких було в кілька разів менше. Натомість щодо заходів зі сприяння пошуку роботи (тренінги/семінари/індивідуальні консультації з питань пошуку роботи, написання резюме, проходження співбесіди, участь у громадських роботах або ярмарках вакансій) значимих відмінностей немає (рис. 17).

Рис. 17. Участь респонденток у заходах зі сприяння працевлаштуванню/розвитку підприємництва, % залежно від типу зайнятості жінок

Жінки з неповною/повною середньою освітою менш активно користуються наявними можливостями підвищити свої шанси на працевлаштування. Зокрема частка тих, хто відвідував хоча б один захід зі сприяння працевлаштуванню/розвитку власної справи, серед таких респонденток становить 32% проти 53% серед респонденток із середньою спеціальною та 49% серед респонденток із вищою освітою.

Рівень задоволеності учасниць більшістю вказаних заходів є невисоким і варіює в межах 20–30% (рис. 18). Більш поширеною оцінкою є «частково задоволені». Рівень негативних оцінок варіює у межах 11–24%. Дані за результатами проведення кількох заходів, в яких брали участь 19–31 особа, не можуть відображати реальний розподіл думок їх учасниць через надто малу кількість опитаних.

* Через невелику кількість учасниць дані щодо цих заходів недостатньо надійні

Рис. 18. Оцінка учасницями різних заходів стимулювання зайнятості, % до тих, хто брав участь у кожному із них

Що стосується конкретних заходів/програм служби зайнятості та інших стейкхолдерів, то результати дослідження свідчать, що поінформованість респонденток про ці заходи залишає бажати кращого, а практика участі у подібних активностях є швидше винятком, аніж правилом.

Зокрема навіть про такий захід служби зайнятості, як професійне навчання за затребуваними на ринку праці робітничими професіями, який досить активно реалізується уже багато років, поінформовані 44% респонденток, а скористалися ним 2% опитаних жінок. Щодо решти заходів рівень поінформованості є ще нижчим. Кожна п'ята жінка (22%) зазначила, що вона не знає про жоден із вказаних в анкеті заходів, відповідно 78% жінок чули хоча б про один із них.

Загалом найбільша частка жінок, які скористалися відповідною можливістю, припадає на дистанційне навчання через портал «Дія. Цифрова освіта» – 5%. Щодо інших заходів частка користувачок варіює в межах від 0,2% (1 особа із 500 опитаних) до 3%. Загалом досвід участі хоча б у одному заході мають близько 15% респонденток (рис. 19).

Рис. 19. Поінформованість та досвід участі респонденток у заходах/програмах зі стимулювання зайнятості ВПО, %

Результати глибинних інтерв'ю та ФГД свідчать, що успішний досвід участі у певному заході/програмі грантової підтримки зазвичай спонукає жінок шукати подібні можливості і надалі. Водночас є певна когорта жінок, які не зважаючи на негативний результат, продовжують шукати можливості з отримання грантів для власного або сімейного підприємництва.

«Якщо береш участь в одному проєкті, то потім потрапляєш в цю «бульбашку», і тоді вже далі легше» (жінка-ВПО, 49 років).

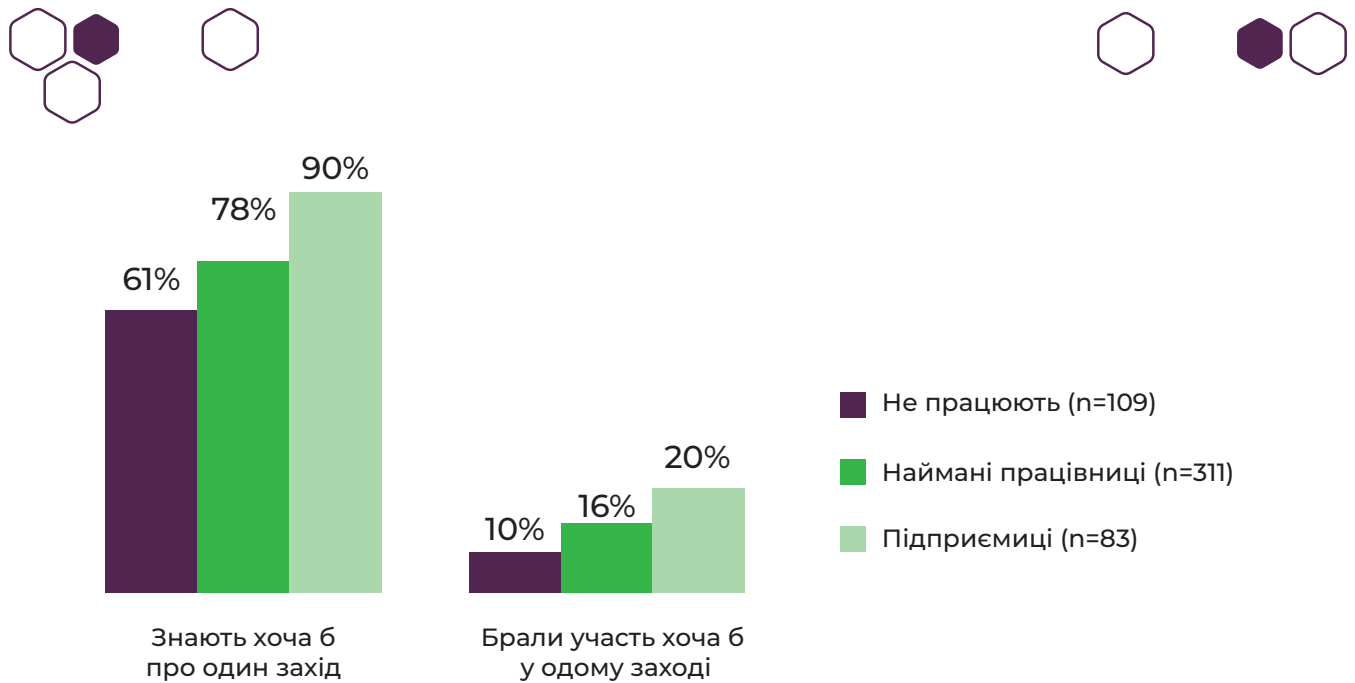
«Я зустрічаю одних і тих же дівчат на різних тренінгах. Коли я знайомилась з людьми на цих заходах, дехто розказував, що вони вже встигли побувати на п'ятьох таких курсах і податися на п'ять різних конкурсів від різних донорів» (жінка-ВПО, 25 років).

Зокрема кілька респонденток зазначили, що вони мали досвід участі у грантових програмах ще за попереднім місцем проживання. Здебільшого це жінки, які до початку повномасштабної війни проживали у Донецькій та Луганській областях. У цьому регіоні після 2014 року активно реалізовувалися програми підтримки економічної активності за сприяння MOM, USAID, ПРООН. Після переїзду такі респондентки активно шукали можливості грантової підтримки на новому місці проживання.

«Ми мали сімейний бізнес, ФОП. У 2020 році ми отримали грант від ПРООН на облаштування хостелу. Для переселенців, волонтерів, журналістів, загалом для всіх, хто приїжджав у місто» (жінка-ВПО, 42 роки).

«Ми з чоловіком виграли шість грантів, починаючи з 2014 року і до початку війни. Ми брали участь в міжнародних і вітчизняних конкурсах. Найменший грант був 20 тисяч гривень, він був найперший. А найбільший – 375 тисяч гривень від обласної державної адміністрації. Там давали по 500 тисяч, але ми написали на 375 тисяч. Вклали ще своїх 125 тисяч і зробили дитячий розважальний центр» (жінка-ВПО, 41 рік).

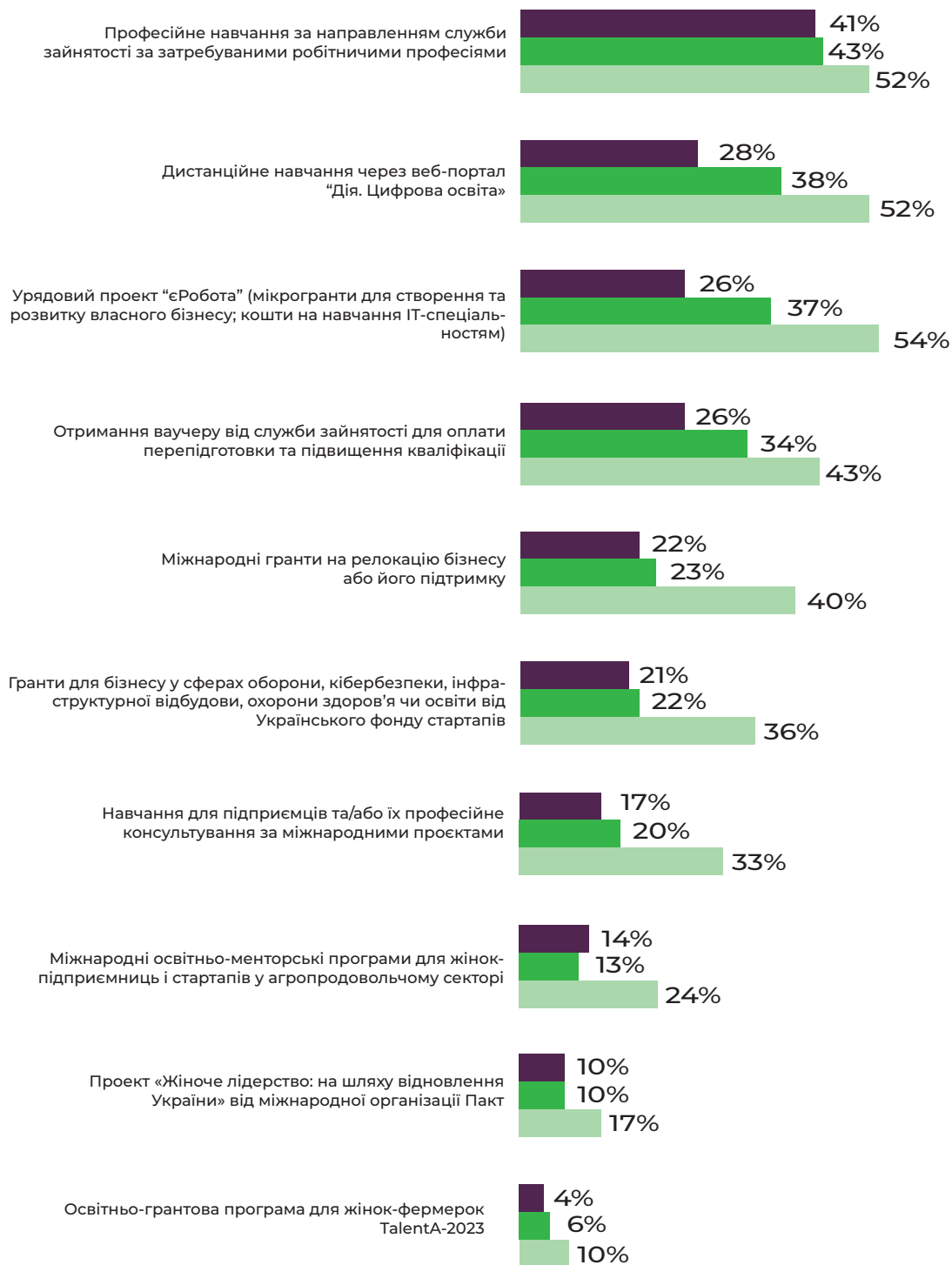
Жінки-підприємці більш активно шукають інформацію щодо наявних заходів зі сприяння зайнятості та порівняно частіше беруть у них участь, ніж наймані працівниці та непрацюючі жінки (рис. 20).

Рис. 20. Поінформованість та участь респонденток у заходах зі сприяння зайнятості ВПО, % залежно від типу зайнятості жінок

Подібна тенденція стосується не лише заходів зі сприяння розвитку підприємництва/самозайнятості, а й будь-яких можливостей, які підвищують шанси жінки на ринку праці. Зокрема жінки-підприємниці значимо краще, ніж представниці двох інших груп, поінформовані щодо більшості заходів служби зайнятості, а саме про можливість пройти професійне навчання, перепідготовку або підвищення кваліфікації за державний кошт (рис. 21). Серед жінок-підприємниць також більше осіб з досвідом участі практично у кожному зі вказаних в анкеті заходів щодо сприяння зайнятості/підприємництву. Проте ці відмінності не є статистично значимими, оскільки кількість учасниць кожного окремого заходу є вкрай незначною (не більше 5% від усіх опитаних).

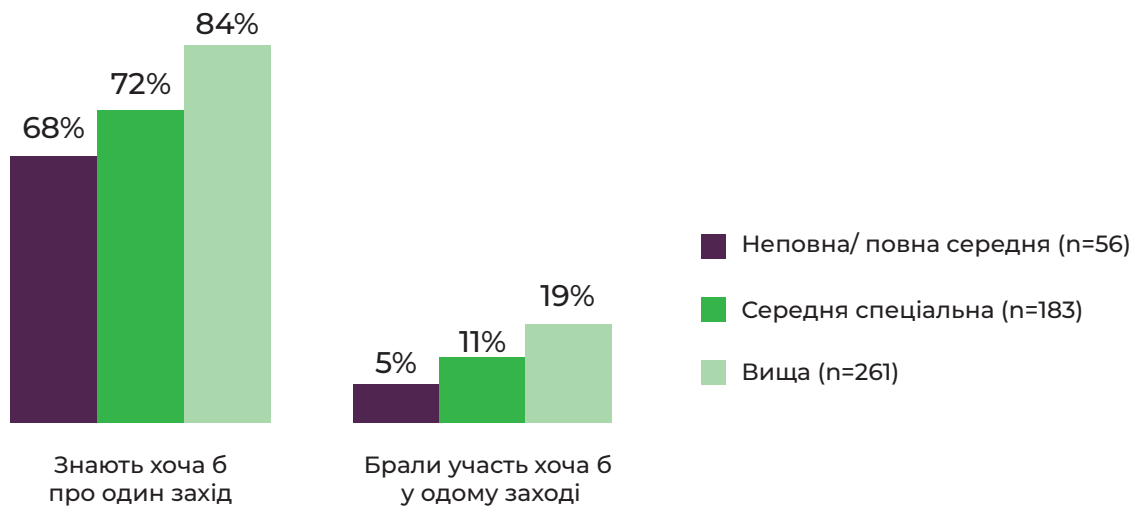
Жінки з вищою освітою також є більш активними у пошуку можливостей для покращення свого становища на ринку праці. Вони краще поінформовані практично про всі вказані заходи та більш активно долучаються до них (рис. 22). Відповідно, необхідними є додаткові інформаційні заходи щодо існуючих програм/проектів зі сприяння зайнятості ВПО, орієнтовані на жінок з невисоким рівнем освіти, які є більш уразливими на ринку праці та найменш поінформованими про наявні способи розширити свої можливості працевлаштування.

■ Не працюють (n=109)   ■ Наймані працівниці (n=311)   ■ Підприємці (n=83)

Рис. 21. Поінформованість та участь респонденток у окремих заходах зі сприяння зайнятості ВПО, % залежно від типу зайнятості жінок

Рис. 22. Поінформованість та участь респонденток у заходах зі сприяння зайнятості ВПО, % залежно від рівня освіти жінок

Рівень задоволеності жінок заходами зі сприяння економічній активності

Варто зазначити, що серед жінок, які після початку війни брали участь у певних заходах/ініціативах з підтримки економічної активності, далеко не всі задоволені процесом участі у них та отриманими результатами. Про це свідчать як результати кількісного опитування, так і глибинні інтерв'ю/ФГД з жінками-ВПО. Щоправда, результати опитування не дають змоги більш детально проаналізувати рівень задоволеності через незначну кількість користувачок різних програм (від 0,2% до 5% опитаних).

У ході глибинних інтерв'ю та ФГД жінки розповідали як про позитивний досвід участі у різних програмах підтримки підприємницької активності, так і про негативний.

Крім очевидних аспектів на кшталт адекватно розробленої програми навчання (включення до неї широкого спектру необхідних знань без зайвої «води»), високої кваліфікації тренерів/менторів та хорошої організації навчання, жінки також вказували наступні критерії якісної програми:

- прикладний характер отриманих знань і навичок;
- менторська підтримка протягом певного періоду після закінчення навчання;
- надання хоча б мінімальної грантової підтримки найбільш успішним учасницям.

«Я брала участь у навчальній програмі «Школа змінотворців». Нас навчали, як пишеться проєкт, як створюється бізнес-план. Брала приклади апікаційних форм різних донорів, і ми пробували рахувати бюджет. Обирали ідею і колективно командою пропрацьовували цю ідею. По результатам нашого навчання багато дівчат вже підготували реальні проєкти» (жінка-ВПО, 44 роки).

«Я участвовала в программе «Женского консорциума». Основная цель была научить нас правильно подавать свою бизнес-идею, помочь нам её грамотно выписать и дать возможность защитить свой бизнес-план, чтобы получить грантовые средства для закупки необходимого оборудования» (жінка-ВПО, 42 роки).

Серед позитивних результатів участі у таких програмах, окрім отримання відповідних знань і навичок, налагодження нових знайомств для співпраці, жінки також вказували на своєрідний психотерапевтичний ефект та емоційну насагу – покращення психологічного самопочуття, формування впевненості у своїх силах і готовності діяти, незважаючи на складні обставини.

«Головне, що нам там дали – це базові знання, на яких можна далі будувати, напевно, все. Я на сто відсотків використала отримані знання. В результаті я подала ще кілька грантових заявок і виграла. Я зрозуміла для себе, що відсутність грошей, яку я раніше вважала перепоною для себе, не є мінусом, просто треба знати, де їх шукати» (жінка-ВПО, 31 рік).

«Остання програма, в якій я брала участь, була організована громадською організацією «СОС Дитячі Містечка». Це було дуже потужне триденне офлайн-навчання з питань бізнес-процесів, маркетингу. Були цікаві спікери. Особисто мені було цікаво дізнатися про просування продуктів – маркетинг і робота з соцмережами, про оподаткування, реєстрацію. Нас познайомили з сервісом «Вчасно» – це онлайн-сервіс для підписання документів. Я взагалі не знала, що такий існує, але завдяки цьому проєкту я навчилася ним користуватися. Це виявилось дуже зручно. Мені це сто відсотково стане в нагоді» (жінка-ВПО, 49 років).

«Це допомогло мені «вилізти з коробочки», вийти з цього стану шоку, бо нове місто, все чуже для мене, після Маріуполя й того, що там було... Я набралася сміливості і впевненості в тому, що мені це потрібно. І нічого оце сидіти і чекати. Вони мене психологічно підтримали, а далі все можна скачати з Інтернету і пробувати щось робити» (жінка-ВПО, 37 років).

Згідно відповідей учасниць, беззаперечними перевагами заходів/програм зі сприяння підприємницькій активності є такі додаткові опції, як психологічне розвантаження або організація дитячої кімнати на час навчання.

«Я була на тренінгу від SILab. Мені дуже сподобалось, що крім навчання дівчата щовечора (а ми були там 3 дні) займалися психологічним розвантаженням. То у нас було «жіноче коло», ми там співали, потім малювали. Жінкам потрібно виплескувати свої емоції, бо життя зараз надто бурхливе. Щоб зсунути з мертвої точки якийсь проєкт, потрібно внутрішні сили мати» (жінка-ВПО, 43 роки).

«Большой плюс этой программы (от «Женского консорциума») был в том, что они организовывали детское пространство. Женщина могла прийти с ребенком. С детьми работал психолог в отдельной комнате. Мой ребёнок был со мной два дня из трёх. И это очень спасало» (жінка-ВПО, 42 роки).

Попри зручність онлайн-навчання більшість жінок-ВПО зазначили, що вони віддають перевагу навчанню офлайн. Адже такий формат навчання та спілкування більш ефективний як з точки зору сприйняття інформації, так і з точки зору спілкування та нетворкінгу, а також емоційного насаження.

Серед негативних моментів деяких заходів/програм учасниці вказували на досить тривалу процедуру прийняття рішення щодо надання грантової підтримки за результатами програми, а також наголошували, що гранти отримала лише незначна кількість учасниць, хоча на етапі залучення до програми учасницям надавалася інша інформація.

«Я удовлетворена на 90%. Остальные 10% касаются организации самого финансирования. Сроки для подачи проектов были прописаны очень жёстко, а процедура предоставления финансирования была непонятной и очень длительной» (жінка-ВПО, 42 роки).

«Спочатку нас запевнили, що грантових коштів дуже багато, тож їх вистачить майже всім, і за умови виконання певних нескладних вимог 90% учасників отримають грант. Потім всі ці обіцянки не справдились. Обурення було масове» (жінка-ВПО, 42 роки).

Плани на майбутнє

Відповідаючи на запитання щодо планів на майбутнє, майже половина (41%) опитаних жінок зазначили, що в подальшому вони хотіли б долучитися до заходів/програм зі сприяння зайнятості/розвитку підприємництва.

Практично всі вказані заходи уже реалізуються службою зайнятості, міжнародними чи українськими неурядовими організаціями. Зокрема найбільш затребуваними серед респонденток є навчання новій спеціальності або підвищення кваліфікації.

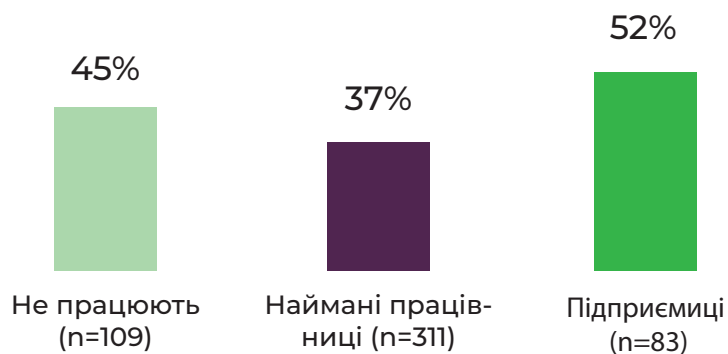
ліфікації за існуючою, навчання з питань самозайнятості та підприємництва, інші заходи, спрямовані на розвиток підприємництва, зокрема грантова підтримка (рис. 23).

*Сума відповідей перевищує 100%, оскільки респондентки могли обирати кілька варіантів

Рис. 23. Попит респонденток на різні заходи щодо сприяння зайнятості/ підприємству, % до тих, хто хотів би взяти участь у таких заходах (n=203)

У ході глибинних інтерв'ю жінки-ВПО ділилися конкретними ідеями щодо розвитку власного бізнесу, наприклад, створення коворкінгу для мам, які працюють віддалено, з дитячою кімнатою.

Рис. 24. Готовність респонденток брати участь у заходах зі сприяння зайнятості в майбутньому, % залежно від типу зайнятості жінок

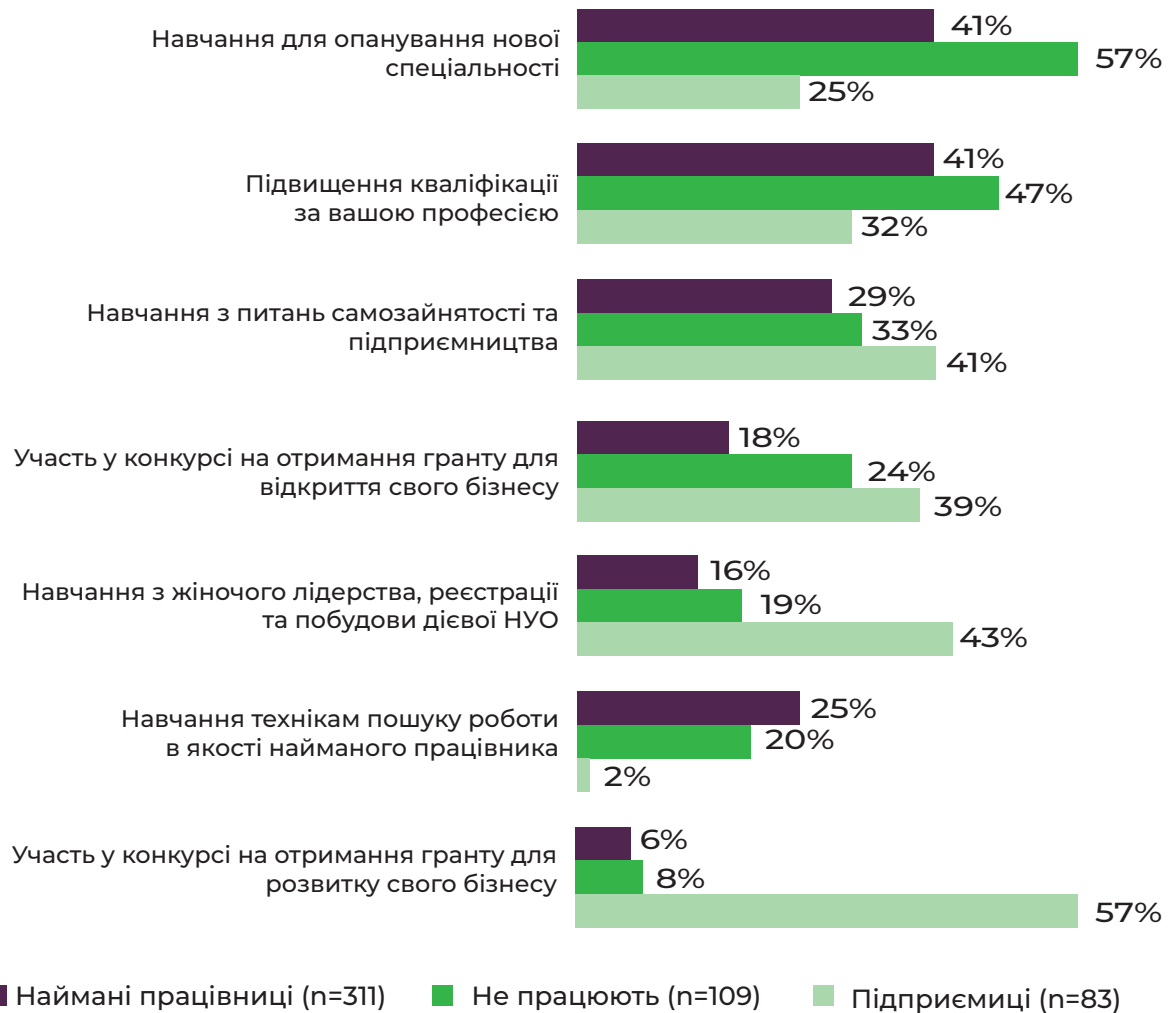

Жінки-підприємці частіше зазначали про свою готовність брати участь у навчальних та інших заходах щодо сприяння зайнятості, ніж непрацюючі жінки та ті, хто працює за наймом (рис. 24).

Значно більшим є попит на заходи зі сприяння зайнятості з боку мешканок невеликих міст і сіл/селищ (60%) порівняно із жінками, які проживають у обласних центрах (31%).

Структура попиту на різні типи заходів суттєво відрізняється у різних групах респонденток. Жінки-підприємці значно частіше висловлювали зацікавленість у заходах, орієнтованих на започаткування/розвиток власного бізнесу, тоді як решта жінок здебільшого орієнтуються на заходи зі сприяння працевлаштуванню у якості найманих працівниць (рис. 25).

Рис. 25. Попит респонденток на окремі заходи зі сприяння зайнятості ВПО, % залежно від типу зайнятості жінок

2.3. Дієвість і відповідність заходів на підтримку економічної активності жінок-ВПО

Брак інформації про наявні заходи/програми сприяння зайнятості та розвитку підприємництва є однією із ключових перешкод для більш активної участі в них жінок-ВПО. Про це зазначали як респондентки із числа учасниць відповідних заходів (рис. 26), так і жінки, які не мають такого досвіду (рис. 27). Також частина учасниць вказували на інші недоліки цих заходів, зокрема, недостатній обсяг отриманих знань, нецікаву подачу інформації, відсутність менторської підтримки після завершення програми тощо. Проте частка респонденток із зазначеними зауваженнями є не значною.

*Сума відповідей перевищує 100%, оскільки респондентки могли обирати кілька варіантів

Рис. 26. Проблеми на етапі відбору та участі у заходах/програмах зі сприяння зайнятості ВПО, % до тих, хто має досвід участі в них (n=73)

*Сума відповідей перевищує 100%, оскільки респондентки могли обирати кілька варіантів

Рис. 27. Причини, з яких жінки-ВПО НЕ брали участі у заходах/програмах зі сприяння зайнятості, % до тих, хто НЕ брав у них участі (n=427)

Під час глибинних інтерв'ю жінки-ВПО висловлювали діаметрально протилежні позиції стосовно доступності інформації про наявні програми підтримки економічної активності: від «інформації більш, ніж достатньо» до «інформація взагалі відсутня».

«Якщо ти активно шукаєш, то її достатньо. Достатньо груп у телеграмі і спеціалізованих сайтів: «granty.org.ua», «Час змін». Вони постійно оновлюються. Дуже багато організацій, які допомагають отримати грант. Інстаграм працює так, що я один раз зауглила, і тепер він постійно видає мені рекламу «Гранти, допомога отримати грант» (жінка-ВПО, 32 роки).

«Никаких программ для поддержки ВПО не существует в нашем государстве. Если и существуют, то мы их не видим, мы о них не слышим. Эта информация нигде не освещается, в гугле она не привязывается ни к каким рассылкам. Нет ни рекламы, ни анонсов, ни по телевидению, ни по радио» (жінка-ВПО, 53 роки).

З одного боку, така інформація регулярно публікується на місцевих сайтах, в локальних і національних медіа, оприлюднюється через соцмережі, месенджери. Частина жінок-ВПО активно моніторять сайти «granty.org.ua», «Час змін», «ГУРТ», «Громадський простір» тощо, а також шукають відповідну інформацію в Дії, за допомогою фейсбуку, інстаграму, телеграму, вайберу і просто за допомогою гугл-пошуку.

Водночас проблемою є те, що інформація розпорошена по різних сайтах, і потрібно докласти чимало зусиль, щоб серед усього розмаїття знайти саме те, що

тобі потрібно. Тому можна погодитися з думкою однієї із експерток, що «інформація є доступною для всіх, хто активно її шукає».

«Ми робимо оголошення про наші програми, вони всі публічні. Ми поширюємо їх через телеграм-канали, групи ВПО, організації, які підтримують ВПО. Плюс ми розміщуємо цю інформацію на сайтах «ГУРТ», «Громадський простір» та інших релевантних інформаційних ресурсах. Проте інформація не охоплює такий широкий загал, як нам би хотілося» (експертка громадської організації).

«Начебто всі знають, що є програми з підприємництва, начебто всі мають Дію у своєму смартфоні, але про те, що там є відео-уроки по підприємництву, безкоштовні консультації знають далеко не всі» (експертка громадської організації).

Проблема пасивності значної частини жінок-ВПО щодо пошуку інформації про програми сприяння економічній активності є одним із аспектів більш широкої соціальної проблеми – їхньої неготовності докладати активних зусиль і ризикувати задля перспективи суттєво покращити своє матеріальне становище. Про це зазначають як експерти, так і самі жінки-ВПО із власного досвіду спілкування з іншими жінками.

«Коли я зіткнулась із гуманітарним центром для ВПО, то побачила, що багато жінок – просто пасивні. Ми зараз пробуємо розштовхати, розбурхати, розбудити їх, створити громадську організацію. Я є адміністратором групи у телеграмі, у якій 600 ВПО, а на пропозицію поспілкуватися про різні програми відгукнулося шість осіб, яким це було б цікаво» (жінка-ВПО, 44 роки).

«Багатьох людей лякає саме слово «грант». Вони не знають, що це таке. Вони не розуміють, навіщо їм вчитися бізнесу» (жінка-ВПО, 49 років).

Значна частина жінок (як серед ВПО, так і серед решти населення) психологічно не готові до започаткування власної справи. Виходячи з цього, цікавим є досвід однієї з громадських організацій, яка в рамках навчальної програми проводить воркшоп «АНТИкрихкість» з метою подолання психологічних бар'єрів і підвищення впевненості у собі.

Оскільки значна частина жінок-ВПО потребують сприяння у працевлаштуванні, адже не готові до бізнес-діяльності, нагальну актуальність набувають сучасні програми для підвищення конкурентоспроможності жінок на ринку праці. Необхідною умовою також є програми підвищення інвестиційної привабливості на рівні регіонів/окремих громад задля залучення інвестицій та створення нових робочих місць, які були б привабливими і для переселенок.

Крім браку інформації щодо відповідних програм та неготовності частини жінок ними користуватися, експерти та опитані жінки-ВПО виокремили ще низку чинників, які знижують ефективність програм зі сприяння розвитку підприємництва серед жінок-ВПО. Серед них:

1. Кількість жінок-ВПО, які бажають взяти участь у зазначених вище заходах, є значно більшою, ніж існуючі можливості таких програм. Особливо незадоволеним є попит на тренінги, які проводяться офлайн. Вони мають чимало привабливих для цільової аудиторії складових і мінімум перешкод. Адже всі витрати на проведення таких заходів зазвичай покладаються на організаторів, включаючи компенсацію проїзду учасниць, їх проживання та харчування.

«Ми на один тренінг набираємо по 25 учасниць – це той максимум, з яким комфортно працювати. Інакше вже складно і неефективно. Але ми щоразу отримуємо по 100–120 заявок. Тобто багато жінок не потрапляють на ці тренінги. Треба навчати нових експертів, які б могли далі навчати жінок» (експертка громадської організації).

2. Більшість заходів щодо підтримки і розвитку підприємництва сфокусована на дійсно важливі, реалістичні та актуальні сфери бізнесу, як-от сільське господарство, агропереробка, харчова промисловість або послуги зі сфери інформаційних технологій. Водночас у ході глибинних інтерв'ю жінки, які мають досвід підприємництва, здебільшого зазначали, що більш привабливими для них є види економічної діяльності, у яких вони вже мають досвід, а також ті, які не потребують значних витрат для започаткування бізнесу. Лише незначна частка жінок-ВПО наважується на відкриття власної справи, яка потребує значних капіталовкладень і додаткового навчання, навіть за умов грантової підтримки.

3. Дотепер не налагоджена реальна взаємодія між представниками державних установ і неурядовими організаціями, які опікуються питаннями зі сприяння економічній активності населення й жінок-ВПО зокрема. За умов належної координації можна було б більш точно проаналізувати потреби цільових аудиторій щодо видів діяльності, змісту та форм навчання, рівномірно охопити новими програмами різні регіони України, включаючи невеликі міські та сільські громади, запобігти дублюванню навчальних та інших заходів щодо розвитку підприємництва, забезпечити більш результативне використання нині розпорощених ресурсів.

«Вже кілька місяців я взагалі не бачу жодного грантового конкурсу, під умови якого я підходжу, в Закарпатській області. Я бачу в Миколаївській області, Харківській, Черкаській, але не тут» (жінка-ВПО, 41 рік).

«Якщо брати Західну Україну, то в основному всі заходи зосереджені у великих містах. Можливо, варто звернути увагу і на невеличкі райцентри, організувати там якісь навчання для жінок, щоб на нього могли потрапити мешканки сіл» (жінка-ВПО, 36 років).

4. Бракує комплексних заходів, які б поєднували навчальний і грантовий компоненти. Досить часто навчальні програми не передбачають подальшої грантової підтримки навіть для найбільш успішних учасниць. Це послаблює мотивацію жінок до подальших кроків із відкриття власної справи. У разі, якщо програмою не передбачено попереднє навчання для грантоотримувачів, то збільшується ризик малоефективного використання грантових коштів.

«Якщо навчальна програма у перспективі ставить за мету отримання якогось конкретного гранту, і учасниці знають, що за таких-то умов вони зможуть отримати кошти, тоді збирається максимально якісна аудиторія. Тому що люди йдуть вже з певними зобов'язаннями» (експертка благодійного фонду).

«Дати гроші – це дуже добре. Але коли дають людині, яка не знає що з ними робити – нічого хорошого з цього не вийде. Тому, якщо дають гроші – то повинні навчити або давати кошти тим, хто вже проходив навчання раніше» (жінка-ВПО, 37 років).

5. Для того, аби знизити кількість проблем і ризик збитковості нових підприємств, що засновані за грантової підтримки, важливо забезпечити менторську підтримку початківців. Проте лише деякі грантові програми включають цей компонент впродовж першого року діяльності нових підприємств.

«Якщо якась організація, фонд дає грант, то вони мали б забезпечити консультаційну підтримку на першому етапі і лише потім «відпускати в самостійне плавання». Дати гроші і відійти – це найпростіше, а от дати гроші і допомогти правильно ними розпорядитися, щоб люди далі розвивалися – це вже інша історія. І такого я ще не бачила» (експертка благодійного фонду).

6. Досить часто неефективним є порядок прийняття рішення щодо надання грантів для започаткування власного бізнесу. Формальна відповідність заявки вимогам конкурсу та якісне її заповнення не можуть запобігти нецільовому використанню грантових коштів. Важливою умовою має бути перевірка компетентності заявників, а також належний контроль за використанням одержаної грантової допомоги.

«Як виявилось, досить багато людей, які отримували гранти через Дію, не збиралися нічого робити. Вони мали на меті просто отримати гроші і виїхати з країни. Також був випадок, коли дівчина, яка отримала грант через Дію, прийшла до мене на консультацію по бізнесу. Вона нічого не розуміла, взагалі нічого. При отриманні гранту її компетенцію ніхто не перевіряв. І це також проблема держави, тому що не можна просто так давати гроші, має бути якийсь відбір» (експертка благодійного фонду).

7. Вразливими і мало інформативними є підходи з моніторингу та оцінки, які застосовують більшість програм зі сприяння економічній активності. Зазвичай наявні методики обмежуються оцінюванням засвоєння навчального матеріалу за допомогою вихідних анкет. Значно рідше здійснюється моніторинг подальших кроків учасників програм, передусім отримання відповідей на питання: чи започаткували вони власну справу після участі в програмі, чи виявилася вона успішною, які інші здобутки вони отримали після завершення навчання ?

«Оцінка програми здійснюється. У нас є вхідна-вихідна анкета і ми вимірюємо рівень знань. Переважно там оцінюються знання щодо бізнесу і розвитку власної справи: що для цього потрібно; чи вміють складати свою фінансову модель; визначити своїх клієнтів, цільові групи; чи знають, яким способом вони будуть виходити на ринок зі своїм продуктом» (експертка громадської організації).

Вказані вище обмеження та проблеми тією чи іншою мірою характерні як для державних грантових програм, так і для тих, що реалізуються неурядовими організаціями. Водночас на основі відповідей жінок-ВПО та експертних інтерв'ю додатково можна визначити низку прогалин саме державних програм. Ці прогалини зменшують інтерес до програм з боку цільової групи, інколи – демотивують її представників, підвищують ризики для початківців, які налаштовані використати державні гранти як основний ресурс для започаткування власної справи. Зокрема йдеться про:

- вкрай обмежене фінансування державних навчальних програм, і відповідно залучення викладачів з невисоким професійним рівнем, непривабливі умови, формат та організація навчальних заходів тощо;
- орієнтацію на високі показники охоплення заходами, що унеможлиблює врахування індивідуальних потреб і особливостей їх учасниць;
- відсутність менторської та консультативної підтримки після завершення програми;
- складність і бюрократизм державних грантових програм;

- необхідність повернення коштів, отриманих через Дію, а також необхідність сплати податків із суми отриманого гранту (18% ПДФО та 1,5% військового збору).

«Вони (міжнародні проєкти) більше вкладають у це коштів, тому у них більше викладачів, краще все організовано. У «Запусти свою справу» на кожен предмет був інший викладач, який у цьому розбирався: з податкових питань – один, з юридичних – інший. Навчання було не онлайн, а офлайн, на окремій території, протягом трьох повних днів. Тому воно дало більше знань, ніж інші навчання» (жінка-ВПО, 35 років).

«Я знаю, що в програму від Дія-бізнес набрали дуже багато дівчат, мабуть, кілька тисяч. Оскільки все так масштабно, то якщо ти щось не встигаєш або не розумієш, всім все одно. В неурядових програмах, в яких я брала участь, набирали невелику кількість людей, і спікер не йшла з ефіру, поки не розкаже і не пояснить так, щоб ти все зрозуміла. Це зовсім інший рівень допомоги» (жінка-ВПО, 29 років).

«Державні проєкти – більш бюрократичні і складні. Там немає менторської підтримки, консультацій. Якщо людина вперше пише заявку на грант, швидше за все державний проєкт вона не виграє» (жінка-ВПО, 42 роки).

«Грант від Дії – поворотний. Але я переживаю, що раптом мені не вдасться (створити успішну справу), і я не зможу виплатити ці кошти, тому я поки що не ризикую, а шукаю якийсь грант від міжнародної організації» (жінка-ВПО, 32 роки).

«Наша програма в подальшому передбачала подання заявки для участі у грантовій програмі від Дії. Спочатку люди «загорілися», але потім почали аналізувати, рахувати, писати. Написали заявку половина учасників, але у підсумку податися ніхто не наважився. З часу реалізації програми вже минув рік. Половина учасників займаються підприємницькою діяльністю, самі на себе працюють. Вони всі зареєстровані як ФОП, вони зробили все юридично коректно, але поки що вони роблять все своїми силами, не розраховуючи на допомогу держави» (експертка, представниця благодійного фонду).

Майже всі опитані в ході глибинних інтерв'ю жінки-ВПО визнали потребу в додатковій підтримці, вагомим джерелом якої можуть стати програми сприяння економічній активності для цієї цільової групи. Водночас частина респонденток зазначили, що наявність окремих програм, орієнтованих саме на жінок-ВПО, підвищує соціальну напруженість у приймаючих громадах, провокує упереджене ставлення до них з боку місцевих мешканців.

«Такі програми повинні бути для всіх жінок, які вмотивовані. Інакше буде соціальна напруженість, місцеві мешканки будуть заздрити ВПО. Якщо чесно, я вже з таким стикалась. Коли ми ще в Краматорську отримали грант, і коли я своїм знайомим

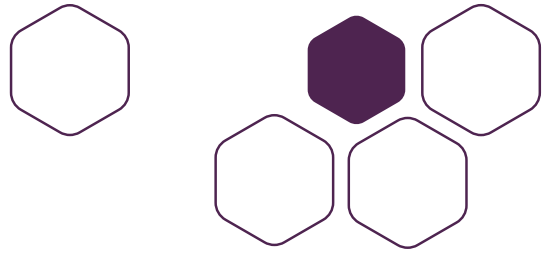

про це говорила, вони мені казали: «Конечно, Вы же переселенцы – Вам всегда дают. А вот мы, местные – бедные и несчастные» (жінка-ВПО, 41 рік).

«Заздрість є. Коли з'ясувалося, що є якась програма, за якою держава компенсує податки підприємству, якщо воно бере на роботу ВПО, то місцеві на нас почали дивитись ще злісніше» (жінка-ВПО, 39 років).

Отже, попри реалізацію цікавих і успішних заходів із розвитку мікро- і малого підприємництва, різних навчальних заходів попит на програми з підтримки економічної активності жінок-ВПО залишається не задоволеним. При цьому йдеться не лише про брак цілеспрямованих заходів, але і про їх незадовільний зміст, недостатньо гнучкі та привабливі умови участі для представниць цільової аудиторії.

ВИСНОВКИ

На сьогодні в Україні відсутня ефективна державна політика сприяння економічній активності ВПО загалом, і жінок-ВПО зокрема. Попри значну кількість програм, які реалізуються державою, міжнародними і вітчизняними неурядовими організаціями, потреба у таких програмах задовольняється не повною мірою, вони носять переважно локальний характер, а інформація про них не є загальнодоступною.

Джерело даних. У ході дослідження було опитано 500 жінок-ВПО віком 18–59 років, які отримали цей статус після 24 лютого 2022 року. Практично всі (98%) опитані жінки проживають у приймаючих громадах понад 6 місяців, відповідно вони мали достатньо часу для набуття досвіду пошуку роботи на новому місці проживання.

Регіональна структура вибірки відповідає статистиці МОМ. Серед респонденток на достатньому рівні представлені жінки усіх вікових груп і різних типів населених пунктів. При опитуванні були витримані квоти за типом зайнятості: 62% опитаних становлять наймані працівниці, 16% – підприємці (в т. ч. зареєстровані як ФОП або ні), 22% – непрацюючі жінки. Відповідно, зібрані дані дозволяють належним чином проаналізувати потреби та проблеми, з якими стикаються на ринку праці різні групи жінок-ВПО.

Потенціал жінок-ВПО у якості робочої сили є високим. Вони мають досить високий рівень освіти/фахової підготовки: 52% опитаних мають вищу освіту, 37% – середню спеціальну.

Переважна більшість жінок бажають працювати. Понад три чверті (78%) опитаних намагалися знайти роботу на новому місці проживання. Решта респонденток здебільшого не мали потреби у пошуках роботи (оскільки їм вдалося зберегти попереднє робоче місце або відкрити новий/зберегти наявний бізнес) або не могли працювати з об'єктивних причин (перебували у відпустці

по догляду за дитиною, не могли влаштувати дитину в садочок, доглядали за родичами, які потребують стороннього догляду, не могли працювати за станом здоров'я). Лише 2% респонденток зазначили, що вони просто не хочуть працювати.

Пріоритети жінок-ВПО на ринку праці. Значна частина жінок-ВПО психологічно не готові до підприємницької діяльності та потребують сприяння у працевлаштуванні у якості найманих працівниць. Згідно відповідей опитаних жінок, найважливішими критеріями при виборі робочого місця для них є гарні взаємини з колективом (96%), зручний режим роботи (92%) і гідна оплата праці (90%). Більшість (84%) жінок також зазначили, що для них важливі соціальні гарантії – оплачувана відпустка, лікарняні тощо.

Натомість можливість працювати самостійно без керівника приваблює 35% опитаних. Система пріоритетів жінок-підприємниць суттєво відрізняється від економічних орієнтацій решти респонденток. Зокрема для перших принципово важлива самостійність у роботі (75% проти 26% серед решти опитаних), можливість працювати віддалено (55% проти 33%) і заради цього вони частково готові поступитися соціальними гарантіями (62% проти 90%).

Проблеми жінок-ВПО на ринку праці. Переважна більшість жінок, які шукали роботу після переїзду до нових громад, стикалися з безліччю перешкод і труднощів. Лише 4% респонденток не мали жодних проблем. Решта найчастіше нарікали на низький рівень оплати праці (87%), незручний графік роботи (76%), невідповідність наявних вакансій рівню освіти/кваліфікації претенденток (68%), важкі умови праці (69%) та небажання роботодавців оформлювати трудові відносини офіційно (62%). Нагальною проблемою є брак вакансій загалом, особливо у невеликих містах і селах, а також у більшості західних регіонів, які до війни характеризувалися як «праценадлишкові».

Працюючих за наймом найбільше непокоять низький рівень заробітної плати (нею задоволені лише 38% респонденток) та відсутність кар'єрних перспектив (цим аспектом роботи задоволені 40% опитаних).

Жінки-підприємці з числа ВПО частіше зазначали про брак коштів для розвитку бізнесу (63%), страхи і невпевненість через війну (51%), високі податки і платежі до бюджету (33%) тощо. Лише 8% респонденток – представниць бізнесу зіткнулися із упередженнями з боку місцевих мешканців через свою належність до групи ВПО.

Невисокий рівень доходів економічно активних жінок позначається на матеріальному становищі їхніх родин. Лише 4% опитаних зазначили про відсутність матеріальних проблем, 40% – про те, що їм вистачає грошей на поточні витрати, але купити товари тривалого користування складно. Понад половина опитаних жінок (56%) оцінили своє становище як скрутне, тобто коли не вистачає доходу

навіть на їжу та одяг. Зокрема, за власними оцінками, в умовах бідності живуть 76% непрацюючих жінок, 57% найманих працівниць та 29% підприємниць.

Ефективність заходів зі сприяння працевлаштуванню. Більшість міжнародних та вітчизняних організацій, які опікуються сприянням економічній активності, роблять акцент на розвитку підприємництва та самозайнятості. Значна частина урядових ініціатив (наприклад, урядовий проєкт «єРобота») також орієнтована на це. Відповідно, спостерігається брак заходів зі сприяння працевлаштуванню жінок-ВПО, тобто роботі за наймом. Попри високий попит подібні заходи вкрай складно реалізовувати ізольовано – у форматі окремих проєктів. Вони мають бути частиною більш широкої стратегії економічного розвитку та підвищення інвестиційної привабливості регіонів/окремих громад, що ґрунтується на залученні інвестицій та створенні нових робочих місць.

Більшість заходів зі сприяння працевлаштуванню ВПО входять до повноважень Державної служби зайнятості. Водночас згідно відповідей респонденток, досвід взаємодії із нею є вкрай неоднозначним. Зокрема більше третини (38%) жінок-ВПО зверталися до центрів зайнятості. Задоволені отриманими там послугами – 18%, частково задоволені – 32%. Кожна друга клієнтка зазначила, що не отримала жодної допомоги. Ці дані співвідносяться із офіційними даними самої служби зайнятості, згідно із якими лише трохи більше чверті ВПО, які отримували послуги служби зайнятості, у 2023 році працевлаштувалися (27% або близько 16 тис. осіб із 59 тис. осіб).

Серед основних проблем – недостатня кількість вакансій у базі даних служби (особливо у невеликих містах), мінімальний рівень оплати праці та/або важкі, непривабливі умови праці на запропонованих вакансіях.

Серйозним викликом є недостатня поінформованість жінок про існуючі можливості сприяння працевлаштуванню. Зокрема про професійне навчання за затребуваними на ринку праці робітничими професіями поінформовані 44% респонденток, а скористалися ним 2% опитаних жінок. І це є найвищий показник поінформованості про заходи служби зайнятості щодо сприяння працевлаштуванню. Щодо решти подібних заходів, наприклад, отримання ваучеру для оплати перепідготовки або підвищення кваліфікації, компенсація безробітним ВПО транспортних витрат для переїзду до іншого населеного пункту для працевлаштування, компенсація витрат на проходження медичного та наркологічного огляду, якщо це потрібно для працевлаштування, то рівень поінформованості є ще нижчим.

Ефективність заходів зі сприяння підприємництву/самозайнятості. Державою та міжнародними/вітчизняними організаціями реалізується досить багато подібних заходів/програм.

Нагальною проблемою є недостатня поінформованість цільової аудиторії про вказані активності. Зокрема про можливість дистанційного навчання через портал «Дія. Цифрова освіта» поінформовані 38% опитаних (скористалися цією опцією 5%), про урядовий проєкт «єРобота» – 37% (скористалися 1%), щодо інших заходів/програм рівень поінформованості ще нижчий, а частка користувачів варіює в межах від 0,2% (1 особа із 500 опитаних) до 3%.

Крім цього результати дослідження дозволили визначити низку чинників, які знижують ефективність заходів/програм зі сприяння підприємству. Зокрема йдеться про наступне:

1. Недостатня кількість таких програм і наявні обмеження щодо кількості учасниць у кожній із програм (в багатьох випадках кількість учасниць вимірюється кількома десятками осіб на всю Україну), що не задовольняє потребу в них з боку цільової аудиторії. Крім того, більшість програм орієнтовані на різні категорії населення (наприклад, на жінок загалом або на мешканців конкретних регіонів). Програм, орієнтованих саме на жінок-ВПО, практично немає.
2. У більшості грантових програм наявні обмеження, досить часто досить жорсткі, щодо тематики проєктів, які можуть бути підтримані (наприклад, акцент робиться на розвиток сільськогосподарського або інших видів виробництва). Водночас для жінок з досвідом підприємництва більш привабливими є види економічної діяльності, у яких вони вже працювали, а також ті, які не потребують значних затрат для запуску бізнесу. Наважитися на освоєння кардинально нової сфери діяльності, яка потребує значних капіталовкладень, більшості людей вкрай складно.
3. Відсутність координації між різними суб'єктами (державою, міжнародними та вітчизняними організаціями), які реалізують програми зі сприяння економічній активності, а також брак попереднього аналізу потреб цільової аудиторії. Внаслідок цього спостерігається нерівномірне охоплення такими програмами різних регіонів і громад, зокрема бракує програм для невеликих міст/сільської місцевості. Крім того у деяких випадках грантові програми дещо дублюють одна одну та/або не достатньо враховують інтереси потенційних учасниць. Наприклад, різні проєкти пропонують підтримку для навчання/започаткування власної справи у сфері краси, але бракує можливостей для розвитку у інших сферах діяльності.
4. Значна частина грантових програм передбачають вкрай обмежений обсяг фінансування, якого недостатньо для запуску бізнесу. Також у частині випадків передумовою отримання гранту є співфінансування з боку претендента/ки. Водночас для більшості родин ВПО, які втратили своє майно і заощадження, це неможливо.
5. Досить часто навчальні програми і програми грантової підтримки існують окремо одні від одних. Якщо навчальні програми не передбачають подальшої грантової підтримки навіть для найбільш успішних учасниць, це знижує мотивацію

жінок до участі в них. Відсутність попереднього навчання для грантоотримувачів у програмах грантової підтримки суттєво знижує ефективність використання грантових коштів.

6. Відсутність подальшої менторської підтримки для отримувачів грантів у більшості програм. Проте такий супровід на початковому етапі є дуже важливим, особливо для людей без належного бізнес-досвіду.

7. Відсутність дієвого та прозорого механізму відбору учасників у частині грантових програм, зокрема перевірки їхньої компетентності, а також механізму контролю за використанням одержаної грантової допомоги.

8. У багатьох випадках моніторинг і оцінка програм зі сприяння економічній активності зводиться до оцінки засвоєння навчального матеріалу за допомогою вихідних анкет. Бракує відстеження кінцевих результатів, а саме відповідей на запитання: чи започаткували учасниці програм власну справу, чи виявилася вона успішною?

Вказані вище проблеми тією чи іншою мірою типові як для державних програм сприяння підприємництву, так і для тих, що реалізуються неурядовими організаціями. Особливостями державних програм, які зменшують їхню привабливість для потенційних учасниць порівняно із аналогічними заходами, запровадженими НУО, є:

- більш обмежене фінансування навчальних програм, внаслідок чого досить часто нижчим є рівень підготовки викладачів/тренерів, страждає якість навчання та організації навчальних заходів тощо;
- відсутність індивідуального підходу до учасниць державних навчальних програм внаслідок охоплення великої кількості жінок, відсутність менторської та консультативної підтримки після завершення програми;
- складність і бюрократизм державних грантових програм;
- необхідність повернення грантів, отриманих через Дію, та необхідність сплати податків із суми отриманого гранту (18% ПДФО та 1,5% військового збору);
- недостатня гнучкість формату заходів, що ускладнює участь у них жінок, які мають маленьких дітей;
- недовіра потенційних учасниць до державних грантових програм, внаслідок чого вони не поспішають користуватися їх можливостями.

Найбільш уразливі групи жінок-ВПО на ринку праці. Результати дослідження дозволяють визначити кілька груп жінок-ВПО, які є найбільш уразливими на ринку праці та потребують особливої підтримки. Зокрема йдеться про жінок передпенсійного віку, які часто стикаються із ейджизмом; жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, а також жінок із невисоким рівнем освіти.

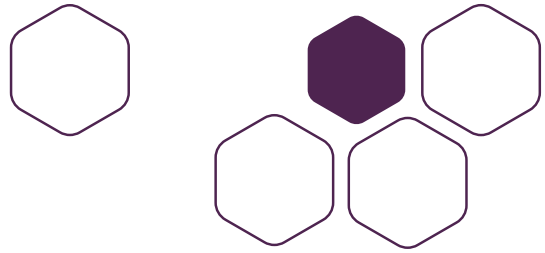

Серед тих, хто шукав роботу в нових громадах, майже половина (46%) респонденток віком 46–59 років стикалися з відмовами з боку роботодавців через вік. Більше третини (37%) респонденток, які мають дітей віком до 5 років, стикалися із відмовами з цієї причини.

Жінки з неповною/повною середньою освітою менш активно користуються наявними можливостями підвищити свої шанси на працевлаштування. Вони значно гірше поінформовані про різноманітні заходи зі сприяння працевлаштуванню/розвитку підприємництва та суттєво рідше долучаються до подібних активностей.

Отже, нагальною потребою сьогодення є формування більш дієвої національної політики сприяння економічній активності ВПО, передусім жінок. Для цього попри воєнні та макроекономічні виклики існують чималі резерви, враховуючи зацікавленість роботодавців, підтримку міжнародних та українських організацій, організаційний та інтелектуальний потенціал самих ВПО.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

З метою підвищення ефективності політики підтримки економічної активності жінок-ВПО необхідно:

На державному рівні:

- створити єдиний реєстр вітчизняних та міжнародних організацій, які реалізують навчальні та грантові програми для жінок-ВПО, з переліком відповідних програм, доступний як для організацій, які займаються сприянням економічній активності жінок-ВПО, так і для самих жінок-ВПО, які бажають брати участь у таких програмах;
- розвивати співпрацю між організаціями, які займаються освітніми та грантовими програмами для різних категорій населення, в тому числі і для жінок-ВПО, з метою обміну інформацією та досвідом, проведення спільних інформаційних заходів;
- розвивати взаємодію та координацію між суб'єктами, які сприяють економічній активності жінок-ВПО, з метою розробки та впровадження дієвих заходів для подальшої підтримки економічної активності жінок-ВПО;
- створити єдиний державний портал, на якому розміщувалася б інформація про ВСІ програми, доступні на національному рівні або в окремих регіонах/громадах;
- запровадити механізм звільнення уразливих категорій населення, зокрема жінок-ВПО, від сплати податків при отриманні гранту (19,5% від суми гранту) або сплати їх із відстрочкою протягом першого року роботи;
- передбачити механізм контролю за цільовим використанням грантової допомоги, наданої вітчизняними організаціями та механізм повернення таких коштів у разі їх нецільового використання;

- підвищити вимоги до рівня підготовки викладачів навчальних програм з питань підприємництва, забезпечити моніторинг задоволеності слухачів курсів відповідних програм їх змістом і якістю викладання, враховувати отримані дані для підвищення якості навчання.

На місцевому рівні:

- розглянути питання розробки в кожній громаді «дорожньої карти» для ВПО, в тому числі жінок-ВПО, в якій має бути розміщена інформація, хто, де та яку саме допомогу надає ВПО, в тому числі посилання на сайт, де розміщена інформація щодо програм сприяння економічній активності ВПО, зокрема жінок-ВПО;
- активніше залучати місцеві громади до інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення взагалі, і жінок-ВПО зокрема, щодо навчальних і грантових програм та можливості участі у таких програмах для жінок-ВПО;
- залучати місцеві медіа та інтернет-ресурси до рекламно-інформаційної кампанії з метою подолання упереджень та страхів багатьох жінок щодо участі у програмах сприяння економічній активності та у підприємницькій діяльності загалом;
- розглянути можливість надання пільг для жінок-ВПО при оплаті оренди приміщення та устаткування, які перебувають у комунальній або державній власності для новоствореного бізнесу протягом першого року роботи.

На рівні організацій, фондів, які реалізують програми:

- сприяти максимальному поєднанню навчальних і грантових програм (з обов'язковим конкурсним відбором для отримання гранту серед навчених жінок), менторської допомоги, а також подальшого консультативного супроводу жінок-ВПО протягом певного часу;
- передбачити дієвий механізм відбору учасників грантових програм із обов'язковим проведенням професійного навчання за грантовим напрямом;
- збільшити кількість навчальних і грантових програм, орієнтованих на найбільш уразливі категорії жінок-ВПО, а саме: тих, хто проживає в маленьких містах, селах або на деокупованих територіях, для жінок-ВПО з інвалідністю тощо;
- збільшити кількість навчальних і грантових програм для розвитку власної справи для жінок, які хочуть почати бізнес «з нуля», в тому числі для жінок-ВПО;
- передбачити заходи, спрямовані на подолання перешкод щодо участі в навчальних заходах жінок, які виховують дітей дошкільного та молодшого шкіль-

ного віку, зокрема включаючи послуги «дитячої кімнати» на період навчального процесу;

- при розробці навчальних програм обов'язково включати психологічний компонент з метою подолання страхів, підвищення внутрішнього ресурсу і віри в свої сили та спроможність створити власну справу;
- запровадити механізм моніторингу та оцінки ефективності реалізації програм зі сприяння економічній активності жінок-ВПО та оприлюднювати результати такого моніторингу;
- більш активно інформувати представниць цільової групи щодо наявних навчальних та грантових програм через офіційні сайти громад, у яких проживають ВПО, соцмережі, месенджери, оголошення у громадських місцях, де ВПО перебувають найчастіше.

